

Ανακαλύπτοντας το βυζαντινό κάστρο των Ιωαννίνων

Τοπογραφία – Ιστορική αναδρομή – Μνημεία

Έρευνα - Κείμενο:

Κωνσταντίνα Ζήδρου,
Αρχαιολόγος

Συμμετέχουν
με φωτογραφίες τους οι:

Μαρία Βλάχου

Χρόνης Δρούγιας

Χάρης Μπινώλης

Αλεξάνδρα Μπόμπολη

Σπύρος Μπουκουβάλας

Νίκη Ράτσικα

9 - 27 Ιανουαρίου 2023

Εκθεσιακός Χώρος
Πολιτιστικού Πολυχώρου "Δ. Χατζής"

Η παρούσα έκδοση έγινε με αφορμή
την έκθεση φωτογραφίας

**«Ανακαλύπτοντας το βυζαντινό κάστρο των Ιωαννίνων.
Τοπογραφία – Ιστορική αναδρομή – Μνημεία»,**

που πραγματοποιήθηκε από 9 -23 Ιανουαρίου 2023,
στον Πολιτιστικό Πολυχώρο «Δ. Χατζής».

Κείμενα – έρευνα:

Κωνσταντίνα Ζήδρου, Αρχαιολόγος

Φωτογραφία εξωφύλλου:

Σπύρος Μπουκουβάλας

Φωτογραφίες οπισθόφυλλου:

Χρόνης Δρούγιας

(επάνω: Πύλη του Θωμά,

κάτω: Είσοδος Κάστρου Ιωαννίνων)

Μαρία Βλάχου

(από αριστερά: Βυζαντινή Πύλη,

Στο χώρο δίπλα στον πύργο του Θωμά,

Υστεροβυζαντινός πύργος στη ΒΔ ακρόπολη).

Ο Πύργος του Θωμά, 2022

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	5
Τοπογραφία.....	7
Ιστορική αναδρομή.....	9
1. Κλασική - Ρωμαϊκή περίοδος.....	9
2. Βυζαντινή εποχή.....	10
3. Οθωμανοκρατία.....	19
Μνημειακή τοπογραφία.....	22
Θεωρητική αποκατάσταση της μορφής του βυζαντινού κάστρου	33
Επίλογος	39
Βιβλιογραφία	41

Πύργος Βοημούδου

Εισαγωγή

Τα τείχη και γενικά τα οχυρωματικά έργα εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού (3000 π.Χ.) και διαρκούν έως τον 19^ο αι. μ.Χ., περίπου δηλαδή τέσσερις χιλιετίες ώσπου η πολεμική και αμυντική τακτική, με την εξέλιξη της τεχνολογίας, αλλάζει ριζικά. Τα σωζόμενα δείγματά τους, συχνά κάστρα ακέραια, που στέκουν για αιώνες αδιάψευστοι μάρτυρες της ιστορίας, αποτελούν ορισμένα από τα εντυπωσιακότερα και σημαντικότερα μνημεία προκαλώντας το θαυμασμό. Η μελέτη τους δύσκολη και πολύπλευρη προσφέρει διάφορες και χρήσιμες πληροφορίες προωθώντας, ποικιλοτρόπως, την έρευνα.

Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξή τους και μόνο μας πληροφορεί για πόλεις και οικισμούς για τις οποίες δεν υπάρχουν μαρτυρίες στις γραπτές πηγές συμβάλλοντας στον εντοπισμό τους. Επίσης, παρέχουν στοιχεία για τον αριθμό των νέων πόλεων κάθε περιόδου ή των παλαιότερων, που εξακολουθούν να κατοικούνται ή ακόμη και μετά από μία φάση εγκατάλειψης ξανακατοικούνται αφού επιδιορθώνονται και ενισχύονται τα τείχη τους, για το μέγεθός τους και κατά συνέπεια και για τον πληθυσμό τους. Τα οχυρωματικά έργα οδηγούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων για την εξέλιξη της πολεμικής τέχνης και τακτικής, της τεχνολογίας και της αρχιτεκτονικής. Βέβαια, σχετίζονται στενά και με την οικονομική ευρωστία της εποχής και της περιοχής. Ακόμη, ο αριθμός και το μέγεθος των περιβόλων εμπεριέχουν πληροφορίες για την ιστορική πορεία, εάν ήταν ειρηνική, οπότε και έργα αυτού του είδους θα εμφανίζονται περιορισμένα, ή ταραγμένη με πολλά παρόμοια οικοδομήματα. Και πάλι, στη δεύτερη περίπτωση, εντοπίζονται και άλλοι συνδυασμοί, δηλαδή εάν τα τείχη κατασκευάστηκαν γρήγορα σε περίπτωση άμεσου κινδύνου ή αργά και προσεγμένα βάσει κάποιου γενικότερου σχεδίου. Επιπλέον, σημαντική θεωρείται και η επιλογή των θέσεων (πεδινών, ορεινών, ανοχύρωτων ή φυσικά οχυρών), όπως και οι διαφορές στην αρχιτεκτονική από περιοχή σε περιοχή τεκμηριώνοντας τις γειτονικές επιδράσεις ή την επικρατούσα τάση έκαστης εποχής και επιβεβαιώνοντας τις σχέσεις και επαφές των οχυρωμένων

πόλεων και των όμορών τους περιοχών. Τέλος, η σύγκριση του αριθμού των κάστρων σε κάθε περιοχή φανερώνει εάν και πόσο συχνά απειλούνταν. Συνήθως, οι ιδρυμένες κοντά στα σύνορα πόλεις τειχίζονταν συστηματικότερα και ισχυρότερα.

Στη μακραίωνη βυζαντινή περίοδο, τα οχυρωματικά έργα διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο και βοηθούν στην ανασυγκρότηση μίας πιο πλήρους εικόνας. Πιο συγκεκριμένα, η Ήπειρος, ευρισκόμενη στα δυτικά σύνορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και κατέχοντας μία στρατηγικής σημασίας θέση, έγινε μήλο της έριδος από πολύ νωρίς και αντιμετώπισε πολλούς κινδύνους και εισβολείς, οι οποίοι προσπαθούσαν είτε να την κατακτήσουν και να εδραιώσουν τα συμφέροντά τους στην περιοχή είτε να αποκτήσουν εδάφη, επεκτείνοντας τις επικράτειές τους, είτε ακόμη να βλάψουν την ίδια την Αυτοκρατορία και, έχοντας την Ήπειρο ως ορμητήριο (αυτό αφορά τους δυτικούς εχθρούς), να την περιόρισουν εδαφικά ή και να την καταλύσουν.

Γενικά, τα στοιχεία της οχύρωσης, κατά τη βυζαντινή περίοδο, διακρίνονται: στις οχυρωμένες μητροπόλεις, στις πόλεις – κάστρα, στα φρούρια αποκλειστικά αμυντικού χαρακτήρα και σε αντίστοιχους πύργους, στα διατειχίσματα, τείχη δηλαδή σε στρατηγικής σημασίας σημεία και στις μοναστηριακές οχυρώσεις. Όλα τα παραπάνω δεν αποτελούσαν μεμονωμένα οικοδομήματα, τυχαία τοποθετημένα αλλά βρίσκονταν σε άμεση σχέση, συνάφεια και επικοινωνία διαμορφώνοντας ένα αμυντικό πλέγμα προστασίας σε κάθε περιοχή. Έτσι, έκαστο οχυρωματικό στοιχείο είχε ένα διττό και ξεκάθαρο ρόλο: να υπερασπίζεται τον εαυτό του και το αμέσως επόμενο του. Παράλληλα, τα τείχη θεωρούνταν ιερά για τους πολίτες, με ξεχωριστή σημασία καθώς λειτουργούσαν ως το μεταβατικό σημείο ανάμεσα στο οικείο και το εχθρικό, τη ζωή και το θάνατο. Τα τείχη θα προστάτευαν το Βυζαντινό από κάθε κίνδυνο, όπως αποδεικνύεται από την ύπαρξη πληθώρας αποτροπαϊκών συμβόλων, σταυρών και εικονοστασίων στις επιφάνειές τους αλλά και από τις διηγήσεις στις πηγές για θαύματα και μεταφυσικές ιστορίες διάσωσης πόλεων.

Γεογραφία

Στο κέντρο περίπου της Π.Ε. Ιωαννίνων, δεσπόζει το ομώνυμο λεκανοπέδιο, στο οποίο περικλείεται διαχρονικά, από την ίδρυσή της έως και σήμερα, με τις διάφορες μορφές και την αυξομειούμενη έκτασή της, η πόλη των Ιωαννίνων. Το λεκανοπέδιο είναι μια κοίλη λεκάνη ορθογωνίου, περίπου, σχήματος, που περιβάλλεται και απομονώνεται από λόφους και όρη διαφορετικών υψομέτρων, παραφυάδες της οροσειράς της Πίνδου, με εξέχουσα θέση, ανάμεσα τους, το Μιτσικέλι ενώ και στο εσωτερικό του χωρίζεται κατά μήκος σε δύο επιμέρους τμήματα. Στο κέντρο του, σήμα κατατεθέν και πηγή ζωής για την πόλη, σχηματίζεται η λίμνη Παμβώτιδα. Σήμερα, έχει τριγωνικό σχήμα και αρκετά μικρότερη έκταση σε σύγκριση με τη βυζαντινή εποχή καθώς σημαντικά τμήματά της έχουν αποξηρανθεί. Η δημιουργία της τοποθετείται στη γεωλογική περίοδο του πλειοκαίνου ενώ το όνομά της απαντά για πρώτη φορά στα σχόλια της Οδύσσειας του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης τον 12^ο αι. Η λίμνη συντηρούσε τις καλλιέργειες του λεκανοπεδίου, όπως συμβαίνει και σήμερα, και την κτηνοτροφία. Παράλληλα, αποτελούσε και την κύρια πηγή ύδρευσης, τόσο κατά τη βυζαντινή εποχή, όσο και κατά την οθωμανοκρατία και έως τον 19^ο – 20^ο αι.

Στο δυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου, στα ΝΔ της λίμνης και ειςχωρώντας αρκετά μέσα σε αυτή, εκτείνεται η ασβεστολιθική χερσόνησος, επί της οποίας ιδρύθηκε το κάστρο των Ιωαννίνων. Είναι σχεδόν τετράγωνη, με έδαφος βραχώδες αλλά σχετικά ομαλό, στο ίδιο περίπου επίπεδο με τη λίμνη. Μόνο σε δύο σημεία της, το ΒΑ και ΝΑ, απολήγει σε δύο βραχώδη υψώματα, τα οποία και μετατράπηκαν σε ακροπόλεις. Κατά τη βυζαντινή εποχή, περιβαλόταν από τις τρεις πλευρές της, ανατολική, βόρεια και νότια από τη λίμνη ενώ στη χερσαία δυτική είχε ανασκαφεί μεγάλη τάφος. Μάλιστα, στην ανατολική πλευρά, εκτός από τα νερά, υψώνονται και φυσικοί, ιδιαίτερα απόκρημνοι βράχοι σχηματίζοντας ένα πέτρινο τείχος. Επιπλέον, έλη και καλαμώνες περιτριγύριζαν τη χερσόνησο από τον Μώλο έως τη Σκάλα προσθέτοντας ένα ακόμη φυσικό εμπόδιο και αποτρέποντας κάθε πιθανότητα προσέγγισης. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η απομονωμένη, σχεδόν απρόσιτη, χερσόνησος θεωρούνταν τοποθεσία κατάλληλη για την ανέγερση κάστρου καθώς,

με ελάχιστη οχύρωση και συνεπικουρούμενη από τις φυσικές συνθήκες, γινόταν απόρθητη. Στη συγκεκριμένη θέση περικλειόταν, σχεδόν συνολικά, η βυζαντινή πόλη στις διάφορες φάσεις εξέλιξής της. Έτσι, θα πρέπει να φανταστούμε τα βυζαντινά Γιάννενα ως μία μεγάλη και πολυάνθρωπη, για τα δεδομένα της εποχής, τειχισμένη πόλη, στο κέντρο του έρημου και εκτεταμένου λεκανοπεδίου πλαισιωμένη από αμπελώνες και λιβάδια.

Μετά την οθωμανική κατάκτηση, η εικόνα αλλάζει σημαντικά με την πόλη να επεκτείνεται ατείχιστη, κυρίως προς τα ΝΔ, προκειμένου να εγκατασταθούν οι νεοαφιχθέντες κατακτητές και οι πληθυσμοί της γύρω υπαίθρου καθώς στο κάστρο εξακολουθούν να διαμένουν οι χριστιανοί και ο χώρος δεν επαρκεί. Παράλληλα, τα νέα κυβερνητικά κτήρια οικοδομούνται εκτός των τειχών. Κατά συνέπεια, χάνει το ρόλο της ως διοικητικό κέντρο και μετατρέπεται σε μια απλή συνοικία του διευρυμένου πλέον αστικού ιστού. Καταλυτικής σημασίας υπήρξε η έξωση των χριστιανών το 1611, οπότε στο εσωτερικό της οχυρωμένης χερσονήσου μεταφέρονται Οθωμανοί των κατώτερων κοινωνικών τάξεων επειδή ο περιορισμένος χώρος δεν ευνοούσε την ανέγερση μεγάλων αρχοντικών και έτσι υποβαθμίζεται περαιτέρω και ως συνοικία. Η συγκεκριμένη εικόνα δεν θα μεταβληθεί ούτε την περίοδο του Αλή πασά, ο οποίος ξανακτίζει τον εξωτερικό περίβολο, οχυρώνει τη ΝΑ ακρόπολη και ανεγείρει εκεί το σαράι του και κάποια κυβερνητικά κτήρια. Η σχέση αυτή με τον πολεοδομικό ιστό της πόλης θα διατηρηθεί έως και την απελευθέρωση. Συνολικά, το κάστρο, κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας, αποτελεί μία οχυρή και ευπρόσιτη αλλά υποβαθμισμένη και απομονωμένη συνοικία της διευρυμένης πόλης. Ουσιαστικά, η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος σηματοδοτεί τη μετατροπή του από μία οχυρή πόλη, κέντρο της γύρω περιοχής, σε μία συνηθισμένη συνοικία.

Η κατάσταση θα ενισχυθεί και θα παγιωθεί μετά την απελευθέρωση. Έτσι, ο ρόλος των τειχών είναι πλέον καθαρά διακοσμητικός καθώς στέκουν ως μάρτυρες του παρελθόντος. Η τάφος μπαζώνεται και, τη δεκαετία του '50, κατασκευάζεται και η παραλίμνια λεωφόρος. Τότε, το κάστρο έχασε όχι μόνο τη φυσική οχύρωσή του αλλά και την εικόνα, που διατηρούσε για αιώνες από την ίδρυσή του. Σήμερα, περιβάλλεται ασφυκτικά, από τον πολεοδομικό ιστό της συνεχώς αναπτυσσόμενης πόλης και φαντάζει δύσκολο να αναστήσει κανείς την προγενέστερη εικόνα του.

Ιστορική αναδρομή

1. Κλασική - Ρωμαϊκή περίοδος

Τα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στη χερσονήσο του κάστρου δεν ξεκινούν με τη βυζαντινή περίοδο αλλά ανιχνεύονται πίσω μέχρι την κλασική αρχαιότητα. Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης ανάγονται στον 4^ο αι. π.Χ. Πρόκειται για θεμέλια οικιών, τα οποία πιθανολογείται ότι ανήκουν σε έναν μολοσσικό οικισμό δεδομένου του φυσικά οχυρού χαρακτήρα τους και του εντοπισμού στο λεκανοπέδιο δύο μεγάλων πόλεων, της Πασσαρώνας και της Τέκμωνος. Τα ευρήματα συνεχίζονται περισσότερο κατά την επόμενη ελληνιστική περίοδο: οικιστικά κατάλοιπα, λείψανα οχύρωσης και κινητά ευρήματα (αγνύθες, κέραμοι, όστρακα), επιβεβαιώνοντας τη χρήση του χώρου με την ύπαρξη, σε αυτόν, ενός σημαντικού τειχισμένου μολοσσικού οικισμού, κατά τα πρότυπα των αντιστοιχών εντοπισμένων στο λεκανοπέδιο (Πασσαρώνα, Τέκμων, Δουρούτη, Κρύα, Νεοχωρόπουλο κ.ά.) επειδή το λεκανοπέδιο αποτελούσε το κέντρο του κυρίαρχου, για την περίοδο, φύλου των Μολοσσών. Επιπλέον, η ανεύρεση ενός ακέραιου ανάγλυφου ελληνιστικού αμφορέα του α' τετάρτου του 2^{ου} αι. π.Χ. μοναδικού ως προς το σχήμα, την κατασκευή και τη διακόσμηση, οδήγησε στη διατύπωση της άποψης περί λειτουργίας ακόμη και ενός αξιόλογου εργαστηρίου κεραμικής της αρχαίας Μολοσσίας, στο χώρο της χερσονήσου.

Κατά την επόμενη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο και έως τα τέλη του 9^{ου} αι., δεν υπάρχουν μαρτυρίες, ευρήματα ή άλλα στοιχεία, τα οποία να φανερώνουν συνέχεια κατοίκησης της χερσονήσου χωρίς βέβαια κάτι τέτοιο να μπορεί να αποκλειστεί. Πιθανότατα, ο ελληνιστικός οικισμός καταστράφηκε από τους Ρωμαίους, όπως και το σύνολο των ηπειρώτικων πόλεων, το 167 π.Χ., και στη συνέχεια δεν ξανακατοικήθηκε. Βέβαια, τυχόν ευρήματα φαντάζει πολύ πιθανό να βρίσκονται θαμμένα

κάτω από τις σύγχρονες οικίες αφού έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980, και πριν από την αποκάλυψη του βυζαντινού λουτρού, δεν γινόταν έλεγχος θεμελίων. Τα περισσότερα, ωστόσο, ίχνη του απώτατου παρελθόντος θα έχουν εξαφανιστεί από τη συνεχή χρήση του χώρου για αιώνες και τις πολλαπλές καταστροφές, ιδίως κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας, αλλά και μετά την απελευθέρωση και την είσοδο των χριστιανών. Ως ένας ακόμη λόγος απομάκρυνσης από τη χερσόνησο δύναται να θεωρηθεί το ανθυγιεινό κλίμα λόγω των λιμναζόντων υδάτων και των ελών.

2. Βυζαντινή εποχή

Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο ανάγεται και το γνωστό χωριό του Προκοπίου, στο έργο του «Περί κτισμάτων», σχετικά με τη μεταφορά των κατοίκων της θεσπρωτικής πόλης Εύροιας σε μία νέα θέση με λίμνη και χερσόνησο. Η συγκεκριμένη περιγραφή αρχικά θεωρήθηκε ότι φωτογράφιζε τη χερσόνησο του κάστρου και επομένως μας έδινε την περίοδο ίδρυσης της πόλης κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης του Αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Η συστηματικότερη όμως μελέτη του χωριού, η έλλειψη ευρημάτων από τη χερσόνησο του κάστρου και τα γενικότερα αρχαιολογικά και τοπογραφικά δεδομένα οδήγησαν στην ταύτιση της θέσης της Νέας Εύροιας με τον λόφο Καστρί της Π.Ε. Πρεβέζης.

Κατά τον 7^ο – 8^ο αι., είναι πολύ πιθανό Σλάβοι να εγκαταστάθηκαν τόσο στο λεκανοπέδιο, όσο και στη φυσικά οχυρή χερσόνησο. Η παραπάνω άποψη υποστηρίχτηκε, κυρίως, από όσους δέχονται τη σλαβική ρίζα του τοπωνυμίου Ιωάννινα. Περνώντας στον 9^ο αι., φαντάζει πλέον πιθανή η ίδρυση της πόλης των Ιωαννίνων στη χερσόνησο του κάστρου, στο πλαίσιο της προσπάθειας της κεντρικής διοίκησης της Αυτοκρατορίας για επανέλεγχο των σλαβοκρατούμενων περιοχών και αφομοίωση των ξένων πληθυσμών, όπως εκδηλώθηκε και με την ίδρυση μικρών πόλεων σε φυσικά οχυρές θέσεις, κοντά σε εμπορικούς δρόμους. Ωστόσο,

ούτε για το συγκεκριμένο αιώνα, έχουν εντοπιστεί σίγουρες μαρτυρίες ή στοιχεία, παρά μόνο η αναφορά του επισκόπου Ζαχαρία Ιωαννίνης, στα πρακτικά της Η΄ Οικουμενικής Συνόδου, η οποία περισσότερο δημιουργεί διχογνωμίες παρά διασαφηνίζει και μία μεταγενέστερη μαρτυρία για την ύπαρξη εντοιχισμένης επιγραφής, στην εβραϊκή συναγωγή του κάστρου, που την χρονολογούσε στα τέλη του 9^{ου} αι.

Η εικόνα δεν θα μεταβληθεί ούτε κατά τον επόμενο, 10^ο αι. Ωστόσο πλέον, μαρτυρείται, με βεβαιότητα, η ύπαρξη της επισκοπής Ιωαννίνων σε Τακτικό των ετών 901 – 907, όπου αναφέρονται οι υπαγόμενες επισκοπές στον Μητροπολίτη Ναυπάκτου. Επομένως, επιβεβαιώνεται και η ίδρυση της πόλης, στα τέλη του 9^{ου} - αρχές 10^{ου} αι. Μετά τα μέσα του 10^{ου} αι., τα Γιάννενα, ίσως, επλήγησαν από επιδρομές των Βουλγάρων. Παράλληλα, η επισκοπή τους εντάχθηκε, περίπου μέχρι τα μέσα του 11^{ου} αι., στο Πατριαρχείο Βουλγαρίας. Από τα μέσα του 11^{ου} αι. και μετά επέστρεψε οριστικά στη Μητρόπολη Ναυπάκτου. Μάλιστα, σε ένα από τα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου του 1020, με τα οποία ρύθμιζε τις αρμοδιότητες της Αυτοκέφαλης Επισκοπής της Αχρίδος, που αντικατέστησε το Πατριαρχείο Βουλγαρίας μετά την κατάλυση του βουλγαρικού κράτους, ορίζεται ο αριθμός των κληρικών και παροίκων κάποιων επισκοπών και ανάμεσά τους και των Ιωαννίνων. Έτσι, αντλούνται στοιχεία σχετικά με το μέγεθος και τη σημασία της πόλεως. Βέβαια, τα έγγραφα αυτά έχουν αμφισβητηθεί και δεν υπάρχουν και άλλες πηγές για να επιβεβαιώσουν ή να διαψεύσουν τα στοιχεία τους.

Το δεύτερο μισό του 11^{ου} αι. σημαδεύεται από την εγκατάσταση των Νορμανδών στη νότια Ιταλία και τις επιθέσεις που επιχειρούν ενάντια τόσο των παράκτιων περιοχών της Ηπείρου, όσο και της ενδοχώρας. Το έτος 1082 αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην ιστορία του κάστρου και κατ' επέκταση της πόλεως των Ιωαννίνων καθώς συναντούμε την πρώτη βέβαιη μαρτυρία ύπαρξης οχύρωσης στη χερσόνησο. Τον Μάρτιο του έτους αυτού, ο Βοημούνδος, πρίγκιπας του Τάραντα, κατευθύνθηκε προς

την Ήπειρο και, κινούμενος μέσω Βαγενετίας, έφτασε και κατέλαβε τα Ιωάννινα. Εκεί, εκτιμώντας την ήδη υπάρχουσα οχύρωση της χερσονήσου αλλά και τον φυσικά οχυρό και δυσπρόσιτο χαρακτήρα της, αποφάσισε να εγκατασταθεί, να επισκευάσει και να ενισχύσει μερικώς τα τείχη και να την χρησιμοποιήσει ως βάση για τις επιχειρήσεις του στη γύρω περιοχή. Στοιχεία για τα παραπάνω αντλούμε από το έργο της κόρης του Αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, Άννας Κομνηνής, με τίτλο: «Αλεξιάδα». Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο Βοημούνδος ανέσκαψε μεγάλη τάφρο στους αμπελώνες περιμετρικά της πόλης, τοποθέτησε το στρατό του σε επίκαιρες θέσεις. Έστησε τις σκηνές του στο εσωτερικό του κάστρου, επιθεώρησε τα ήδη υπάρχοντα τείχη και, κρίνοντας ότι η ακρόπολη δεν ήταν αρκετά ισχυρή, αποφάσισε όχι μόνο να την επισκευάσει αλλά να ανοικοδομήσει και μία δεύτερη ακρόπολη σε άλλο πιο οχυρό και κατάλληλο σημείο της χερσονήσου.

Η μαρτυρία της Άννας Κομνηνής για την παρουσία του Βοημούνδου στα Ιωάννινα δεν θα πρέπει να αμφισβητείται γιατί η κόρη του Αυτοκράτορα διέθετε όλα τα απαραίτητα μέσα για να διασταυρώνει τις πηγές της. Η αντεπίθεση, ίσως και μία δεύτερη, των αυτοκρατορικών στρατευμάτων, που πλέον έδραζαν στην Ήπειρο, δεν άργησε να έρθει. Ωστόσο, ο Βοημούνδος κατάφερε να τα κατατροπώσει και να τα εξαναγκάσει σε υποχώρηση προς τη Θεσσαλονίκη. Αλλά, και ο ίδιος ο Νορμανδός πρίγκιπας δεν παρέμεινε πολύ στα Γιάννενα, παρά λίγους μόνο μήνες. Στη συνέχεια, ξεκίνησε, με αφετηρία το θέμα του Δυρραχίου, την προσπάθεια κατάληψης της δυτικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας με ανεπιτυχή κατάληξη. Έτσι, η πόλη ενσωματώθηκε και πάλι στους κόλπους της Αυτοκρατορίας. Ολοκληρώνοντας με τον 11^ο αι., παρατηρούμε ότι τα Ιωάννινα, όπως και ολόκληρη η Ήπειρος, βρίσκεται στο επίκεντρο των γεγονότων εξαιτίας των πολέμων με τους Νορμανδούς, οι οποίοι έφεραν στην περιοχή τον αυτοκρατορικό στρατό και ακόμη και τον ίδιο τον Αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό. Παρόλα αυτά, τα Γιάννενα θεωρούνται

ακόμη ως μία αναλογικά μικρή, περιορισμένης σημασίας πόλη με ανοδικές, όμως, τάσεις και μία ήδη ισχυρή και υπολογίσιμη αριστοκρατία.

Η κατάσταση θα διατηρηθεί αμετάβλητη και καθόλον τον 12^ο αι. Η πόλη, υπό βυζαντινή πάντοτε διοίκηση, εμφανίζει μία συνεχιζόμενη ανοδική πορεία αυξάνοντας σε μέγεθος και σημασία και αποτελώντας το κέντρο της γύρω περιοχής χωρίς να γνωρίσει άλλες επιδρομές και πολεμικές επιχειρήσεις. Είναι χαρακτηριστικό της ανόδου της ότι οι Βενετοί ζήτησαν να την συμπεριλάβουν στα προνόμια, που τους παρεχώρησε ο Αλέξιος Γ΄ Κομνηνός. Επομένως, συμπεραίνεται ότι τα Γιάννενα, στα τέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου, παρουσίαζαν εμπορικό ενδιαφέρον και δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης.

Ο 13^{ος} αι. σηματοδοτεί την έναρξη της υστεροβυζαντινής περιόδου. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους και το διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στα ηπειρώτικα εδάφη, που δεν είχαν κατακτηθεί από τους Βενετούς, ιδρύεται ένα ανεξάρτητο κράτος από τον Μιχαήλ Α΄ Κομνηνό Δούκα, νόθο γιο του Σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα και εξάδελφο των Αυτοκρατόρων Ισαακίου Β΄ και Αλεξίου Γ΄, ο οποίος έφτασε από την πρωτεύουσα και τέθηκε επικεφαλής του. Αυτός λοιπόν, σταδιακά, πέτυχε, άλλοτε με την πονηριά και τη διπλωματία και άλλοτε με τη βία, να γίνει κύριος όλης της περιοχής, από το Δυρράχιο ως τη Ναύπακτο αλλά και τμημάτων της Θεσσαλίας.

Στα εκτεταμένα όρια του κράτους του περιλαμβανόταν και η πόλη των Ιωαννίνων. Και ενώ ως πρωτεύουσα ορίστηκε η Άρτα, τα Γιάννενα έτυχαν ειδικής μεταχείρισης. Μάλιστα, ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας τα ανέδειξε στο δεύτερο διοικητικό και αμυντικό κέντρο της Ηπείρου και τα ισχυροποίησε τόσο ώστε να καθορίζουν έκτοτε, εν μέρει, τις εξελίξεις του ανεξάρτητου κράτους του. Εκτιμώντας τη γεωγραφική θέση της πόλης στη φυσικά οχυρή χερσόνησο αλλά και τη σημασία της στις γύρω περιοχές εγκατέστησε σε αυτή μεγάλο αριθμό προσφύγων, που εκδιώχθηκαν

από τους Φράγκους ύστερα από την πτώση της Κωνσταντινούπολης και άλλων μεγαλουπόλεων της αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια, την ανοικοδόμησε δίνοντάς της τη μορφή κάστρου.

Πληροφορίες για τα έργα του Μιχαήλ Α΄ αντλούμε από τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ι. Απόκαυκο, ο οποίος εξέδωσε μία «διάγνωση» επικυρωματική βασιλικού ορισμού κατοχυρώνοντας τα προνόμια των προσφύγων. Απ' αυτή πληροφορούμαστε ότι ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας, ως άλλος Νώε, προσέφερε στους πρόσφυγες σωτηρία κιβωτό και συγκέντρωσε πολλούς από αυτούς στο πολίδιο των Ιωαννίνων ανεγείροντάς το, παράλληλα, ως κάστρο και μέσα σε αυτό τους τοποθέτησε παρέχοντας στον καθένα, «κατ' αξίαν», τόπους κατοικίας και οικήματα. Οι πρόσφυγες ευνοήθηκαν με την παραχώρηση προνομίων και την εδραίωση της θέσης τους στην πόλη. Έτσι, βρέθηκαν στα Γιάννενα ονομαστές οικογένειες της πρωτεύουσας του Βυζαντίου, όπως οι Φιλανθρωπηνοί και οι Στρατηγόπουλοι, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην ιστορική πορεία των Ιωαννίνων αλλά και στην ανάπτυξη και ακμή τους αφού μετέφεραν στοιχεία από την αίγλη και τον πολιτισμό της Κωνσταντινούπολης. Μάλιστα, τα έργα τους, όπως οι ομώνυμες μονές της Νήσου, καθίστανται μοναστικά και πνευματικά κέντρα, ρόλο που θα διατηρήσουν και κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας καθοδηγώντας, με ποικίλους τρόπους, τους χριστιανούς υπόδουλους. Για τους παραπάνω λόγους, ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας χαρακτηρίζεται ως «πολιστής και πολιούχος» της βυζαντινής πόλης. Εκτός από το έγγραφο του Ι. Απόκαυκου, τη συμμετοχή του Μιχαήλ Α΄ Δούκα στην ανοικοδόμηση του κάστρου επιβεβαιώνει και μία επιγραφή επί των τειχών, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Επισκόπου Ναζιανζού Ιγνατίου (1755) και του γεωγράφου Μελετίου (1700), στα έργα τους.

Συνολικά, με την έναρξη της υστεροβυζαντινής περιόδου, η ήδη διευρυμένη, εκτός των τειχών, πόλη αναπτύσσεται περαιτέρω και μάλιστα απότομα με την άφιξη προσφύγων από διάφορες μεγάλες πόλεις. Έτσι, η οχύρωση των δύο υψωμάτων προστατεύει, πλέον, μόνο τα κυβερνητικά κτήρια, τους άρχοντες και την

αριστοκρατία ενώ ο λαός και οι πρόσφυγες καθίστανται εκτεθειμένοι στη φραγκική λαίλαπα, που πλησιάζει απειλητικά. Για το λόγο αυτό, ο ιδρυτής του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου, Μιχαήλ Α΄ Δούκας, αποφασίζει να τειχίσει περιμετρικά ολόκληρη τη χερσόνησο. Ως αποτέλεσμα, τα Γιάννενα λαμβάνουν και πάλι τη μορφή του κάστρου, δηλαδή της οχυρωμένης πόλης. Παράλληλα, τώρα δημιουργείται και η πανίσχυρη, γνωστή από τις πηγές, χώρα των Ιωαννίνων. Η μορφή του συγκεκριμένου περιβόλου αποκαλύπτεται από τα σωζόμενα τμήματά του. Αντίστοιχα, στη ΝΑ ακρόπολη εξακολουθεί η οχύρωση του Βοημούνδου, η οποία, μετρώντας κάτι παραπάνω από έναν αιώνα πορείας, θα ήταν σε εξαιρετική κατάσταση δεδομένης και της συνήθειας των Βυζαντινών να επισκευάζουν, τακτικά και συστηματικά, τα τείχη ώστε να τα διατηρούν πάντοτε έτοιμα. Η μόνη σημαντική αλλαγή συνίσταται στη μεταφορά του διοικητικού κέντρου της πόλης στην απέναντι πιο οχυρή ΒΑ ακρόπολη, η οποία οχυρώθηκε εκ νέου και ταυτόχρονα ανοικοδομήθηκε εκεί και το ανάκτορο των Δεσποτών. Ωστόσο, η σημασία της ΝΑ ακρόπολης δεν περιορίζεται. Στο χώρο της, ιδρύεται ο λαμπρός και γνωστός από τις πηγές μητροπολιτικός ναός, αφιερωμένος στον πολιούχο Αρχάγγελο Μιχαήλ και άλλοι ναοί ενώ μετατρέπεται από διοικητικό και πολιτικό σε θρησκευτικό κέντρο της πόλης και, λίγο αργότερα, όλου του Δεσποτάτου.

Την περίοδο, λοιπόν, του Μιχαήλ Α΄ Δούκα, το κάστρο των Ιωαννίνων εξέλαβε τη μεγαλοπρεπή μορφή, που θα το ακολουθήσει καθόλη την υπόλοιπη βυζαντινή περίοδο με τις απαραίτητες, βέβαια, αλλαγές, επιδιορθώσεις και ενισχύσεις. Οι σημαντικότερες παρεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν από τον Μιχαήλ Β΄ Δούκα, τον Θωμά Άγγελο και, κυρίως, τον Θωμά Πρελούμπο προκειμένου να αντιμετωπίσει, ο τελευταίος, τις συνεχιζόμενες αλβανικές επιδρομές.

Το 1348, με την ολοκληρωτική κατάκτηση της Ηπείρου από τον Σέρβο Στέφανο Δουσάν και την προσάρτησή της στην αυτοκρατορία του, στο θρόνο του Δεσποτάτου ανεβαίνει ο ετερο-

θαλής αδελφός του, Συμεών Ούρος ή Ούρεσης Παλαιολόγος. Στο εξής, οι Δεσπότες της Ηπείρου θα είναι ξένοι ηγεμόνες, που συνδέονται μόνο μέσω επιγαμιών με βυζαντινές οικογένειες και η περιοχή θα χαθεί οριστικά για την Αυτοκρατορία. Τα Γιάννενα, σύμφωνα με κάποιες πηγές, κατακτήθηκαν από τους Σέρβους, το 1346. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, και η εκούσια παράδοση του κάστρου, και κατ' επέκταση της πόλεως, ύστερα από συμφωνία προκειμένου να διατηρήσει ή και να αυξήσει τα προνόμια της, όπως συνέβη και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις. Παράλληλα με τους Σέρβους, κατεβαίνουν προς το νότο και εγκαθίστανται και οι Αλβανοί, υπό την ανοχή και διευκόλυνση των πρώτων. Ο Συμεών, όταν εγκατέλειψε για λίγο την Ήπειρο, μετά το θάνατο του αδελφού του Δουσάν, το 1355, για να γυρίσει στη Σερβία και να διεκδικήσει, ανεπιτυχώς, το θρόνο, έδωσε την ευκαιρία στο νόμιμο διάδοχο Νικηφόρο Β' Ορσίνι να επιστρέψει και να αναλάβει τη διακυβέρνηση της αποδεκατισμένης και ερειπωμένης Ηπείρου και Θεσσαλίας, από το 1356 έως το 1359, μαχόμενος, συνεχώς, κατά των Αλβανών. Μάλιστα, σε μία τέτοια μάχη σκοτώθηκε αφήνοντας το Δεσποτάτο και πάλι ακυβέρνητο.

Αμέσως, επανεμφανίζεται ο Συμεών Ούρεσης και τάχιστα καταφέρνει να κυριαρχήσει απόλυτα στην επικράτεια του Νικηφόρου Β'. Στα Γιάννενα και στην Άρτα έγινε δεκτός με ενθουσιασμό, επειδή θεωρήθηκε πολύτιμη μονάδα στο συνεχιζόμενο πόλεμο κατά των Αλβανών ή επειδή κάθε εναλλαγή κυβερνήτη σήμαινε σειρά προνομίων και δώρων για την πόλη. Γρήγορα, όμως, εγκατέλειψε και πάλι την Ήπειρο και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλία εξαιτίας της άμεσης αλβανικής απειλής αναγνωρίζοντας ουσιαστικά την ήττα του. Στο εξής, μόνο τα Ιωάννινα με τη γύρω περιοχή και η Θεσπρωτία παρέμειναν υπό την εξουσία του ενώ τα υπόλοιπα εδάφη του Δεσποτάτου και η Άρτα χωρίστηκαν σε δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους δεσποτάτα υπό αλβανική διοίκηση αλλά με την επικυριαρχία του Συμεών. Το παραπάνω γεγονός οδήγησε πολλούς ευγενείς Ηπειρώτες, ιδίως από την περιοχή της Βαγενετίας, στα ασφαλή ακόμη και ανεξάρτητα Γιάννενα. Έτσι,

η ήδη πανίσχυρη αριστοκρατία αυξήθηκε περαιτέρω. Παράλληλα, το κάστρο αποτέλεσε τον πυρήνα του εναπομεινάντος σε ελληνικά χέρια Δεσποτάτου. Μάλιστα, από την έναρξη της σερβοκρατίας και ακολούθως, η ιστορία των Ιωαννίνων περιγράφεται πιο λεπτομερειακά καθώς ξεκινά η αφήγηση του Χρονικού των Ιωαννίνων, το οποίο θα διαδεχθεί το έμμετρο Χρονικό των Τόκκων.

Στη συνέχεια, οι Αλβανοί εμφανίζονται όλο και πιο επιθετικοί σφίγγοντας τον κλοιό γύρω από τα Γιάννενα. Οι κάτοικοι της πόλης, αρνούμενοι να συμβιβαστούν και να υποκύψουν και φοβούμενοι την προσάρτηση σε κάποιο από τα αλβανικά δεσποτάτα, ζήτησαν τη συνδρομή του Συμεών Ούρεση. Εκείνος απέστειλε το γαμβρό του Θωμά Πρελούμπο, σύζυγο της κόρης του Μαρίας Αγγελίνας και γιο του Γρηγορίου Πρελούμπου, μαζί με την κόρη του και στρατό, τους οποίους και υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό στα Ιωάννινα. Ο Θωμάς Πρελούμπος, σύμφωνα με το Χρονικό των Ιωαννίνων, κυβέρνησε τυραννικά, από το 1367 έως το 1384. Ίσως, όμως, όχι τόσο τυραννικά, όσο περιγράφει τη διακυβέρνησή του η συγκεκριμένη πηγή. Ανέλαβε άμεσα δράση κατά των Αλβανών, οι οποίοι, υπό την ηγεσία των δεσποτών τους, πολιορκούσαν συνεχώς τα Ιωάννινα, από το 1367 έως το 1370. Παράλληλα, πήρε σειρά σκληρών μέτρων, κυρίως οικονομικών, εναντίον των αρχόντων. Επέβαλε πολλούς Σέρβους στη διοίκηση. Αναμίχθηκε ενεργά και δραστικά στα εκκλησιαστικά πράγματα εξορίζοντας τον μητροπολίτη. Οικειοποιήθηκε την περιουσία της Μητρόπολης και γενικά δεν σεβάστηκε τα κατοχυρωμένα προνόμια των κατοίκων. Ωστόσο, η σκληρή πολιτική του, αν και τον έκανε μισητό στους κατοίκους, ήταν, εν μέρει, δικαιολογημένη καθώς έπρεπε να χρηματοδοτεί τους αλλεπάλληλους πολέμους του με τους Αλβανούς.

Ως αποτέλεσμα, κατόρθωσε να σώσει πολλές φορές την πόλη τόσο μέσω των επιχειρήσεων και των αποτελεσμάτων τους, όσο και μέσω επιγαιμιών, να ελέγχει, περιστασιακά και μερικώς, τους Αλβανούς, που κατοικούσαν στις γύρω θέσεις και να ειρηνεύσει

την περιοχή, από το 1370 έως το 1374. Βέβαια, οι αλβανικές επιθέσεις επαναλήφθηκαν αγριότερες, από το 1375, με διαφορετικούς αρχηγούς και, παραλίγο, οι Μαλακασαίοι να κυριεύσουν την πόλη των Ιωαννίνων, το 1379, όταν πέτυχαν να εισέλθουν στον Πάνω Γουλά του κάστρου χωρίς, όμως, επιτυχία. Τότε, ο Δεσπότης Θωμάς, ευρισκόμενος σε δύσκολη θέση, αναζήτησε βοήθεια στους Οθωμανούς, οι οποίοι είχαν ήδη εδραιωθεί, από το 1371, στον ελλαδικό χώρο. Μάλιστα, το 1380, κατέλαβαν ορισμένα φρούρια γύρω από τα Γιάννενα αποκλείοντας τους Αλβανούς και τους επέφεραν και νέα καταλυτικά πλήγματα, το 1382. Γενικά, η συνδρομή των Οθωμανών υπήρξε πολύτιμη στην απόκρουση των Αλβανών, στην επανάκτηση και άλλων ηπειρώτικων εδαφών και στον έλεγχο των διόδων προς τη Βαγενετία με αρνητικό, ωστόσο, αποτέλεσμα την παγίωσή τους στην περιοχή και την ανάμιξή τους, στο εξής, στις υποθέσεις της. Γρήγορα, όμως, ο ηγεμόνας των Ιωαννίνων αντιλήφθηκε τα επεκτατικά σχέδια και τις φιλοδοξίες τους και στράφηκε, όπως και ο αντίστοιχος ηγεμόνας της Θεσσαλίας, στον Αυτοκράτορα Θεσσαλονίκης Μανουήλ Β΄. Ο τελευταίος απέδωσε στον Θωμά Πρελούμπο τον τίτλο του Δεσπότη και τα διακριτικά του αναγνωρίζοντας την αρχή του. Η απέχθεια, όμως, του λαού για το πρόσωπο του Δεσπότη οδήγησε, σύμφωνα με το Χρονικό των Ιωαννίνων, στη δολοφονία του από τους σωματοφύλακές του, τον Δεκέμβριο του 1384.

Βέβαια, όλες οι παραπάνω αλλαγές και παρεμβάσεις δεν μέταβαν ούτε τροποποίησαν το αρχικό σχέδιο της περιόδου του Μιχαήλ Α΄ Δούκα. Έτσι, η μορφή, που πήρε το κάστρο στις αρχές του 13^{ου} αι., θα το ακολουθήσει αμετάβλητη έως την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς, τον Οκτώβριο του 1430. Ωστόσο, το κάστρο και κατ' επέκταση η βυζαντινή πόλη των Ιωαννίνων, θα βιώσει μία παραγμένη ιστορική διαδρομή κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (13^{ος} – 15^{ος} αι.) αλλά και θα διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στην πορεία και την εξέλιξη του Δεσποτάτου.

3. *Οθωμανοκρατία*

Η επόμενη περίοδος της οθωμανοκρατίας αρχίζει ομαλά για τα Γιάννενα χωρίς βιαιότητες και συγκρούσεις με την εθελοντική παράδοση της πόλης και την εξασφάλιση ενός ειδικού ευνοϊκού καθεστώτος μέσα στην αχανή και ραγδαία αναπτυσσόμενη Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον ορισμό του Σινάν πασά. Έτσι, φαινομενικά, εφόσον δεν υπήρξαν συγκρούσεις, ούτε το κάστρο υπέστη καταστροφές ή καταλυτικές αλλοιώσεις της μορφής του. Αντίθετα, συνέχισε ακάθεκτο την ιστορική του διαδρομή με τα ίδια χαρακτηριστικά, όπως κατά την περίοδο του Δεσποτάτου, με τους χριστιανούς, δηλαδή, να εξακολουθούν να διαμένουν στο εσωτερικό του και τους κατακτητές να εγκαθίστανται γύρω από αυτό. Βέβαια, η εκούσια παράδοσή του δεν συνεπάγεται ότι παρέμεινε άθικτο στην κατοχή των χριστιανών. Οπωσδήποτε κυριεύτηκε, αποπλίστηκε και αχρηστεύτηκε αμυντικά. Ίσως, μάλιστα, συμβολικά να έγιναν και κάποιες κατεδαφίσεις σε τμήματα των τειχών, σε πύλες και σε πύργους χωρίς, όμως, να αλλάξουν την προϋπάρχουσα μορφή του. Η σημαντική αλλαγή έγκειται στη μετατροπή των Ιωαννίνων από μία αυτόνομη πόλη σε μία απλή συνοικία του διευρυμένου αστικού ιστού με τον περίβολο να διαδραματίζει πλέον διακοσμητικό ρόλο.

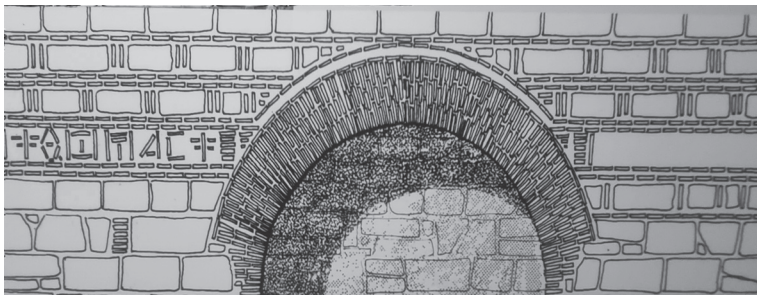
Η εικόνα του κάστρου και η σχέση του με την πόλη δεν θα μεταβληθεί ούτε κατά τον 16^ο αι. Πιθανότατα, ο περίβολος συντηρούνταν και επισκευαζόταν τμηματικά από τους χριστιανούς κατοίκους του, όπως και τα υπόλοιπα οικοδομήματα στο εσωτερικό του. Με το πέρασμα, όμως, στον 17^ο αι., έχουμε ένα σημαντικό ιστορικό σταθμό, το αποτυχημένο επαναστατικό κίνημα του επισκόπου Τρίκης Διονυσίου του Φιλοσόφου, στις 11 Σεπτεμβρίου 1611. Τα αντίποινα των κατακτητών υπήρξαν ιδιαίτερα σκληρά για την πόλη. Αναφορικά με το κάστρο, πυρπολήθηκαν και κατεδαφίστηκαν όλα τα βυζαντινά δημόσια οικοδομήματα και οι ναοί για να αντικατασταθούν από αντίστοιχα

οθωμανικά και τζαμιά. Έτσι, χάθηκαν οριστικά τα ίχνη τους. Με διαταγή της Υψηλής Πύλης, εκδιώχτηκαν και οι χριστιανοί από το εσωτερικό του για να εγκατασταθούν πλέον Οθωμανοί και κάποιοι Εβραίοι των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, οι οποίοι θα παραμείνουν μέχρι την απελευθέρωση. Από τις καταστροφές και τα αντίποινα εξαιρέθηκαν και πάλι τα βυζαντινά τείχη, που διατηρήθηκαν ανέπαφα. Λίγα χρόνια αργότερα ο Εβλιά Τσελεμπί τα χαρακτηρίζει ισχυρά και καλοφτιαγμένα αλλά τμηματικά μαυρισμένα και ραγισμένα. Επομένως, ο περίβολος, ούτε κατά τον 17^ο αι., δεν υπέστη σημαντικές καταστροφές αλλά ούτε είχε επισκευαστεί. Αντίθετα, είχε αφεθεί στην τύχη του και στη φθορά του χρόνου.

Ο 18^{ος} αι. αποτελεί για την πόλη μία περίοδο μεγάλης ακμής και γενικότερης ανόδου ενώ το τέλος του σφραγίζεται από τον επίσημο διορισμό του Αλή Τεπελενλή ως πασά των Ιωαννίνων. Στο φιλόδοξο αυτό κυβερνήτη αποδίδεται, ανάμεσα στα άλλα έργα του, και μία έντονη οικοδομική δραστηριότητα σε ολόκληρη την επικράτεια με την ανέγερση σαραγιών, πύργων, τζαμιών, υδραγωγείων, πανδοχείων και ποικίλων δημοσίων οικοδομημάτων, κυρίως όμως ενός ακμαίου και ισχυρού οχυρωματικού δικτύου, όπου εργάστηκαν πολυάριθμοι αρχιτέκτονες, μηχανικοί και τεχνίτες, Ευρωπαίοι και Έλληνες. Η περίοδος του Αλή πασά χαρακτηρίζεται ως σταθμός και για την ιστορία του βυζαντινού κάστρου. Έχοντας ως φιλοδοξία τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους, αποφασίζει να αξιοποιήσει τη φυσικά οχυρή χερσόνησο, να κατασκευάσει στο εσωτερικό της το σαράι του και να το οχυρώσει με ισχυρό περίβολο. Έτσι, συνολικά, ο Αλή πασάς ανήγειρε ένα νέο περίβολο περιμετρικά της χερσονήσου αφού, πρώτα, κατεδάφισε τον προϋπάρχοντα βυζαντινό και ενσωμάτωσε τα καλύτερα διατηρημένα τμήματά του στο νέο. Ανοικοδόμησε το σαράι του με πλήθος βοηθητικών χώρων, στη ΝΑ ακρόπολη, και την τείχισε ισχυρά με ανεξάρτητο τείχος εξαφανίζοντας κάθε ίχνος των προγενέστερων περιόδων.

Πιθανότατα, έως το 1812 θα είχε αποπερατωθεί ένα μεγάλο

μέρος της δυτικής χερσαίας πλευράς. Τότε, χαράχθηκε και η σχετική χρονολογία στα τείχη. Δύο ακόμη επιγραφές σε λίθινες πλάκες, στη νότια πύλη, που οδηγούσε στο εσωτερικό του Ίτς Καλέ, και μία ενθύμηση παραδίδουν τη χρονολογία 1815, οπότε και θα ολοκληρώθηκε το μεγαλύτερο μέρος των τειχών του εξωτερικού περιβόλου, όπως και ο αντίστοιχος του Ίτς Καλέ και τα κτήρια στο εσωτερικό του. Επομένως, το οθωμανικό κάστρο ανάγεται, χρονικά, στο α΄ τέταρτο του 19^{ου} αι. με βάση τις πηγές και την κατασκευή. Το νέο αυτό περίβολο, ο Αλή πασάς τον κατέστησε οχυρότερο με την ανακατασκευή, προσαρμογή και διαπλάτυνση της ήδη υπάρχουσας βυζαντινής τάφρου, από τον Μώλο έως τη Σκάλα, γεμάτης με τα νερά της λίμνης, με πλάτος 7 – 10μ., όπως και με άλλες κατασκευές και έργα, π.χ. ο προμαχώνας στα Λιθαρίτσια. Η περίοδος του Αλή πασά σηματοδοτεί το τέλος της μακράς πορείας του βυζαντινού κάστρου και την έναρξη της οθωμανικής του φάσης, με την οποία σώζεται μέχρι σήμερα, με ελάχιστα βυζαντινά τμήματα. Έκτοτε και μέχρι την απελευθέρωση, το κάστρο γνώρισε και άλλες φθορές, κυρίως κατά τη δίχρονη πολιορκία της πόλης από τα σουλτανικά στρατεύματα (1820 – 22), αλλά και κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Βέβαια, έτυχε ιδιαίτερης φροντίδας και επισκευών από τους μετέπειτα πασάδες, όπως μαρτυρούν και τρεις επιγραφές. Τέλος, από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, με την ίδρυση της Εφορείας Αρχαιοτήτων, επισκευάζεται, μελετάται και συντηρείται συστηματικά, ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Πύργος του Θωμά, Σχέδιο με την επιγραφή στα αριστερά «ΘΩΜΑΣ».

Μνημειακή τοπογραφία

Το κάστρο των Ιωαννίνων, στη σημερινή του μορφή, διασώζει το σύνολο των τμημάτων του, άλλα μεν ακέραια και άλλα σε καλή κατάσταση, ύστερα και από τις σχετικές εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης, που πραγματοποιήθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες και συνεχίζουν να πραγματοποιούνται. Ο περίβολος διατηρείται σχεδόν ανέπαφος και στις τέσσερις πλευρές του. Η ΒΑ ακρόπολη περιλαμβάνει, κυρίως, οικοδομήματα θρησκευτικού χαρακτήρα ενώ η ΝΑ, που έχει μεγαλύτερη έκταση, φιλοξενεί ποικίλα κτήρια ή λείψανα κτηρίων διαφόρων χρήσεων και στρατιωτικές εγκαταστάσεις. Τέλος, στο εσωτερικό του οικισμού, υπάρχουν και κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα τόσο δημοσίων οικοδομημάτων, όσο και ιδιωτικών οικιών και ο ίδιος ο οικισμός, στη γενικότερη δομή, διάρθρωση και οργάνωσή του, παρέχει μία εικόνα του αντίστοιχου σε προγενέστερες περιόδους.

Βέβαια, στα σωζόμενα τμήματα του κάστρου των Ιωαννίνων κυριαρχεί το οθωμανικό χρώμα. Πιο συγκεκριμένα, τα τείχη και τα πλείστα των οικοδομημάτων του χρονολογούνται στα τέλη του 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αι., την περίοδο, δηλαδή, διακυβέρνησης του Αλή πασά. Τα κτήρια της ΒΑ ακρόπολης και η οθωμανική βιβλιοθήκη, το λουτρό και το αρχοντικό του πασά Καλού χρονολογούνται στον 17^ο αι. και οι ιδιωτικές οικίες στις αρχές του 20^{ου} αι.

Στο σχεδόν ακέραιο περίβολο σκιαγραφείται μία άκρως ενδιαφέρουσα εικόνα. Ειδικότερα, συνδυάζονται τα οθωμανικά τμήματα, που αποτελούν και τη μεγάλη πλειονότητα, με ορισμένα βυζαντινά, τα οποία διακρίνονται εύκολα από τη διαφορετική κατασκευή. Με αυτόν τον τρόπο, επιβεβαιώνονται οι πηγές και αποδεικνύεται και αρχαιολογικά η ύπαρξη των δύο σημαντικότερων φάσεων της ιστορικής πορείας του κάστρου.

Τα βυζαντινά τμήματα των τειχών εμφανίζονται διάσπαρτα

στη βόρεια, νότια και, κυρίως, στη δυτική πλευρά του περιβόλου και βρίσκονται ενσωματωμένα στην εσωτερική πλευρά των τειχών. Τα συγκεκριμένα τμήματα, σωζόμενου μήκους και ύψους που ποικίλει, εντοπίστηκαν με βάση τη διαφορετική τους δόμηση σε σύγκριση με το σύνολο του περιβόλου αλλά και τις ομοιότητες μεταξύ τους, όπως συμβαίνει και με άλλα βυζαντινά κάστρα, π.χ. Άρτας, Ρωγών, Ρηνιάσσας. Η κατασκευή τους συνίσταται, συνολικά, σε αργολιθοδομή με λίθους ορθογώνιους ή τετράγωνους, μετρίων ή μικρών διαστάσεων, εντελώς αλάξευτους και ακανόνιστα τοποθετημένους με τη χρήση ασβεστοκοινομάματος και διάσπαρτων πλινθίων στους αρμούς, άλλοτε μεμονωμένων και άλλοτε επάλληλων. Σύμφωνα με το τρόπο δόμησής τους, τα παράλληλα οικοδομήματα και τις πηγές, τα βυζαντινά τμήματα ανάγονται χρονολογικά στον 13^ο αι.

Εκτός από τα τμήματα των τειχών, την εικόνα του βυζαντινού εξωτερικού περιβόλου συμπληρώνουν και ορισμένοι πύργοι. Ο πιο γνωστός, «ο πύργος του Θωμά», διατηρείται ακέραιος, ενσωματωμένος στην εσωτερική δυτική πλευρά του οθωμανικού περιβόλου, λίγα μέτρα μετά το διαβατικό της κεντρικής πύλης. Είναι ορθογώνιος, με ένα μεγάλο τοξωτό άνοιγμα στο κέντρο της πρόσοψής του. Διέσωζε, μάλιστα, και πλίνθινη ζωφόρο με ευδιάκριτο το όνομα «ΘΩΜΑΣ». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δόμησή του. Η βάση του έχει κατασκευαστεί από ογκώδεις λίθους χωρίς πλινθία, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, και η πλίνθινη ζωφόρος του από αργολιθοδομή, όμοια με την αντίστοιχη των τειχών, με λίθους, όμως, σε κανονικότερες στρώσεις, ενώ στο ανώτερο τμήμα του έχει δομηθεί με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Η διαφορά στην κατασκευή οδήγησε στη διατύπωση ποικίλων απόψεων σχετικά με τη χρονολόγησή του. Δεδομένης, όμως, της ομοιότητάς του με τα τμήματα των τειχών, το πιθανότερο είναι ότι στη θέση αυτή προϋπήρχε πύργος ήδη από τον 13^ο αι. με σκοπό την προστασία της παρακείμενης πύλης, η ύπαρξη της οποίας ανιχνεύεται από τη βαθιά εγκοπή στο τείχος, όπου περνούσε η ξύλινη δοκός για να ασφαλίσει τη θύρα. Κατά την

περίοδο του Θωμά Πρελούμπου, ο πύργος επισκευάστηκε και διακοσμήθηκε με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και την επιγραφή. Τέλος, οι ογκώδεις λίθοι της βάσης του τοποθετήθηκαν για τη σταθερότερη θεμελίωσή του.

Ένας δεύτερος πύργος εντοπίζεται στη συμβολή των οδών Ιουστινιανού και Φιλανθρωπινών. Κατά τον 19^ο αι., αυτός ο πύργος μετασκευάστηκε σε πύλη. Ήταν τετράγωνος με κατασκευή ανάλογη με την αντίστοιχη του σώματος του πύργου του Θωμά, δηλαδή αργολιθοδομή με αρκετά κανονικές στρώσεις και επάλληλα πλινθία. Η θέση του και η δόμησή του τον χρονολογούν στον 13^ο αι. Σήμερα, σώζονται ελάχιστα τμήματα των εσωτερικών πλευρών του, στο διαβατικό της πύλης. Βέβαια, κατά τη διάρκεια των εκτεταμένων ερευνών και εργασιών των τελευταίων δύο δεκαετιών, αποκαλύφθηκαν λείψανα και άλλων βυζαντινών πύργων, στον περιδρόμο του οθωμανικού περιβόλου, ενσωματωμένων σε αυτόν, συμπληρώνοντας περαιτέρω την εικόνα του βυζαντινού κάστρου.

Γενικά, στο βυζαντινό κάστρο χρησιμοποιήθηκαν τα συνήθη για την οχρωματική υλικά δομής, όπως ασβεστόλιθος (άφθονος στο λεκανοπέδιο και κατάλληλος για κατασκευές λόγω της ανθεκτικότητας του), τμήματα οπτών πλίνθων και κεράμων, τοποθετημένα στους αρμούς για την καλύτερη συναρμογή τους (τα οποία αποτελούν και σήμα κατατεθέν της βυζαντινής αρχιτεκτονικής) και, τέλος, κονίαμα ως συνδετικό υλικό, το οποίο έχει την ιδιότητα να σφίγγει, όταν ξεραίνεται, και να προσφέρει συνοχή και σταθερότητα στο οικοδόμημα. Επιπρόσθετα, και η αργολιθοδομή ήταν ο πλέον ενδεδειγμένος τρόπος δόμησης για μεγάλες κατασκευές, όπως τα κάστρα, αλλά και γρήγορες στην κατασκευή τους σύμφωνα με τις ταραγμένες ιστορικές συνθήκες.

Περνώντας στην οθωμανική φάση των τειχών, αντιπροσωπευτική για το σύνολο, σχεδόν, του περιβόλου, μεταβαίνουμε σε μία εντελώς διαφορετική φάση της οχρωματικής τέχνης. Εδώ, ακολουθείται το κυρίαρχο, στην Ευρώπη, προμαχωνικό σύστημα, και μάλιστα η γαλλική σχολή, αφού το σχεδιασμό είχαν ανα-

λάβει Γάλλοι αρχιτέκτονες. Ο περίβολος έχει περίμετρο 1.800μ και σχήμα ακανόνιστα πολυγωνικό, παράλληλα με την πορεία της όχθης της λίμνης. Στην ανατολική, φυσικά οχυρή πλευρά, τα τείχη, ύψους 0,50 – 2μ., απλώς συμπληρώνουν το ύψος των βράχων και γεφυρώνουν τα κενά ανάμεσά τους, όπου αυτό εμφανίζεται απαραίτητο. Το πλάτος και το ύψος των πλευρών ποικίλουν με τις μεγαλύτερες διαστάσεις να απαντούνται στην πιο ευπρόσβλητη δυτική χερσαία πλευρά. Επιπλέον, στο πλάτος της ανοίγονται και καμαροσκέπαστες στοές. Παράλληλα, τρεις προμαχώνες στη δυτική πλευρά, δύο πύργοι και προεξοχές, το προτείχισμα στη νότια πλευρά και αρκετές τυφεκιοθυρίδες και κανονιοθυρίδες αυξάνουν την οχυρότητα του περιβόλου και, σε συνδυασμό με την τάφρο στη δυτική πλευρά και τη λίμνη στις υπόλοιπες, τον καθιστούσαν απρόσβλητο. Έχει δομηθεί με αργολιθοδομή από εγχώριο ασβεστόλιθο, με λίθους μετρίων διαστάσεων και ογκόλιθους, στους πρώτους δόμους, και με τη χρήση ασβεστοκονιάματος στους αρμούς. Στη νότια πλευρά και στο ήμισυ της δυτικής, είναι ευδιάκριτες και οι επισκευές για την αποκατάσταση των τειχών μετά την πολιορκία της πόλεως από τα σουλτανικά στρατεύματα, κατά τα έτη 1820 – 1822. Τέλος, τέσσερις πύλες και έξι πυλίδες, περιμετρικά των τειχών, εξασφάλιζαν την επικοινωνία. Στο σύνολό τους, έχουν τοξωτό σχήμα με επιμελημένο πλαίσιο, επιστέφονται από λίθινο ημικύκλιο, εντός του οποίου υπάρχουν λίθινες πλάκες με επιγραφές και τους λέοντες - σύμβολα του Αλή πασά και στο εσωτερικό τους διαμορφώνονται διαβατικά, συνήθως θολωτά.

Το πρώτο από τα δύο βραχώδη εξάρματα της χερσονήσου, που χρησιμοποιήθηκε ως ακρόπολη, είναι το ΒΑ, ο περιώνυμος Γουλάς των βυζαντινών, γνωστός, σήμερα ως ακρόπολη του Ασλάν πασά από το ομώνυμο τζαμί. Πρόκειται για το ψηλότερο σημείο της χερσονήσου. Είναι ένας υπερυψωμένος, ιδιαίτερα απόκρημνος, ασβεστολιθικός βράχος στη ΒΑ γωνία της, ο οποίος περιβάλλεται και απομονώνεται από ξεχωριστό τείχος. Τα τείχη καλύπτουν ολόκληρη τη δυτική, νότια, ΒΔ και το ήμισυ της

ανατολικής πλευράς ενώ στο υπόλοιπο, φυσικά οχυρό τμήμα, το τείχος, ύψους περίπου 0,50μ., απλώς οριοθετεί το χώρο. Ο περίβολος εμφανίζεται σχεδόν τραπεζόσχημος, με ύψος γύρω στα 5μ και πλάτος 0,50μ. – 1μ., κτισμένος με αργολιθοδομή. Χρονολογικά, ανάγεται στον 17^ο αι., όπως και το σύνολο των οικοδομημάτων, έχοντας υποστεί, όμως, αρκετές επισκευές. Δεν είχε αμυντικό ρόλο παρά περιέκλειε τα θρησκευτικά κτήρια διαχωρίζοντάς τα από τον αστικό ιστό και δίνοντάς τους τη μορφή ενός περίκλειστου μοναστηριού. Στον περίβολο, σώζονται ενσωματωμένα και τρία βυζαντινά τμήματα του 13^{ου} αι., με βάση την όμοια κατασκευή με τα αντίστοιχα του εξωτερικού περιβάλλοντος. Δύο πύλες εξασφαλίζουν την επικοινωνία. Η πρώτη και κύρια, στο μέσο της δυτικής πλευράς, θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 17^ο αι. Αντίστοιχα, η μικρότερη, στο μέσο της νότιας πλευράς, πλασιωμένη από δύο ερειπωμένους πύργους, λειτουργούσε ως η κεντρική πύλη του Γουλιά των βυζαντινών, αντικρίζοντας την απέναντι ακρόπολη, και ως βοηθητική, κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας.

Εκτός από τα τμήματα των τειχών και την πύλη, την εικόνα της βυζαντινής ακρόπολης συμπληρώνουν και τρεις πύργοι, τμηματικά σωζόμενοι. Ο πρώτος είναι κυκλικός, διώροφος, στη ΝΔ γωνία της ακρόπολης, με τις χαρακτηριστικές τοξοθυρίδες, κατασκευασμένος με αργολιθοδομή από λίθους μετρίων διαστάσεων και μεγαλύτερους στη βάση, με τη χρήση ασβεστοκονιάματος και με διάσπαρτα, στους αρμούς, πλινθία και δύναται να αναχθεί στον 13^ο αι. Ανοικοδομήθηκε από τον Μιχαήλ Α΄ Κομνηνό Δούκα για να ενισχύσει την ακρόπολη και να αποτελέσει το ψηλότερο παρατηρητήριο της πόλης. Οπωσδήποτε, επισκευαζόταν και συντηρούταν καθόλη τη βυζαντινή περίοδο ενώ, μετά τον 17^ο αι. και την εγκατάσταση των Οθωμανών στο κάστρο, χρησιμοποιήθηκε ως βοηθητικός – αποθηκευτικός χώρος για να εγκαταλειφθεί οριστικά μετά την απελευθέρωση. Δυστυχώς, όμως, η δόμησή του δεν βοηθά στον ακριβή προσδιορισμό των επιμέρους οικοδομικών του φάσεων. Οι δύο άλλοι πύργοι πλασιώνουν τη

βυζαντινή πύλη. Εσωτερικά, ο ένας έχει σχήμα τριγωνικό και ο άλλος τετράπλευρο. Εξωτερικά, εμφανίζονται ως τετράπλευροι. Η κατασκευή τους είναι όμοια με την αντίστοιχη του κυκλικού πύργου. Ωστόσο, στα μέτωπα, τα πλινθία πληθαίνουν σημαντικά. Παράλληλα, παρουσιάζονται και περισσότερο επιμελημένα, κυρίως επάλληλα στους κατακόρυφους αρμούς. Μάλιστα, τμηματικά, στο μέτωπο του δυτικού πύργου, απαντά και το ψευδοισόδομο σύστημα. Με βάση τη δόμηση και τη θέση τους, οι δύο πύργοι θα πρέπει να ανηγέρθηκαν τον 13^ο αι. για την προστασία της πύλης. Αντίστοιχα, τα επιμελημένα μέτωπα ανήκουν σε επισκευές και ενισχύσεις κατά τη βυζαντινή περίοδο, χωρίς όμως να μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης, σώζονται οικοδομήματα θρησκευτικού, κυρίως, χαρακτήρα, τα οποία αντικατέστησαν τα αντίστοιχα βυζαντινά σταδιακά μετά την έξωση των χριστιανών από το κάστρο. Εξέχουσα θέση, ανάμεσά τους, κατέχει το τζαμί του Ασλάν πασά, το σημαντικότερο τζαμί της πόλης, ιδρυμένο το 1618 από τον ομώνυμο πασά, σύμφωνα με επιγραφή, το οποίο από το 1924 στεγάζει το Δημοτικό Μουσείο. Τα υπόλοιπα κτήρια (εστία, μεντρεσές, τουρμπές Ασλάν) ανάγονται, στο σύνολό τους, στον 17^ο αι. ενώ επισκευάστηκαν και κατά την περίοδο του Αλή πασά. Κατά την κατοχή και τον εμφύλιο, υπέστησαν σημαντικές καταστροφές. Σήμερα, έχουν κηρυχθεί όλα ως διατηρητέα μνημεία και συντηρούνται από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων.

Η δεύτερη ακρόπολη του κάστρου, η ΝΑ, αποτελεί το χώρο δημιουργίας του πρώτου οικιστικού πυρήνα της πόλης. Σήμερα, είναι γνωστή ως Ιτς Καλέ ή εσωτερική ακρόπολη. Βρίσκεται και αυτή σε έναν υπερυψωμένο, λιγότερο απότομο, όμως, ασβεστολιθικό βράχο σε σύγκριση με την παράλληλη ΒΑ. Περιβάλλεται και απομονώνεται από ισχυρό ξεχωριστό τείχος, που της δίνει τη μορφή αυτοτελούς φρουρίου. Ο ιδιαίτερα ισχυρός περίβολος ανήκει συνολικά στο α' τέταρτο του 19^{ου} αι. και κατασκευάστηκε με εντολή του Αλή πασά για να προστατεύει τα ποικίλα κτή-

ρια στο εσωτερικό της ακρόπολης. Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να ολοκληρώθηκε το 1815, όπως προκύπτει από τις επιγραφές και τις μαρτυρίες των περιηγητών. Σε γενικές γραμμές, ακολουθείται και εδώ το απλοποιημένο προμαχωνικό σύστημα, και μάλιστα η ιταλική σχολή με τους χαρακτηριστικούς πενταγωνικούς προμαχώνες. Πρόκειται για έναν ακανόνιστο πολυγωνικό περίβολο, με φυσικά οχυρή την ανατολική πλευρά, και τη νότια να ταυτίζεται με τον εξωτερικό περίβολο. Το ύψος και το πλάτος των τειχών ποικίλουν από πλευρά σε πλευρά, με τις μεγαλύτερες διαστάσεις να απαντούν στην, περισσότερο ευπρόσβλητη, δυτική. Τρεις προμαχώνες και οι επάλξεις με τις τυφεκιοθυρίδες και τις κανονιοθυρίδες αυξάνουν την οχυρότητα της ακρόπολης. Ο τρόπος δόμησης, παρόμοιος με αυτόν του εξωτερικού περιβόλου, επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση. Στο εσωτερικό της δυτικής πλευράς και στο πλάτος των τειχών, ανοίγονται στοές ή εφάπτονται οικοδομήματα (ένas πύργος και δυο κτήρια), τα οποία λειτουργούσαν ως βοηθητικοί ή στρατιωτικοί χώροι. Τέλος, τρεις πύλες και μια πυλίδα, όμοιας, επίσης, μορφής με τις αντίστοιχες του εξωτερικού περιβόλου, εξασφάλιζαν την επικοινωνία της ακρόπολης με τον οικισμό.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης, εντοπίζονται ποικίλα οικοδομήματα αλλά και λείψανα των οχυρώσεων της βυζαντινής περιόδου περιοριζόμενα σε έναν πύργο με δύο εφαπτόμενα τμήματα τείχους και τα θεμέλια ενός δευτέρου. Πιο συγκεκριμένα, στο ήμισυ περίπου της δυτικής πλευράς του πρώτου υψομετρικού επιπέδου της ακρόπολης, σώζεται ένας ογκώδης κυκλικός τριώροφος πύργος, περίπου 12μ. ύψους, το οποίο θα πρέπει να είναι και το αρχικό του. Στην ανατολική και νότια πλευρά του, είχε ενσωματωθεί στην παρακείμενη πέρυγα του σαραγιού και έτσι έχει υποστεί εκτεταμένες αλλοιώσεις. Ο τρόπος δόμησής του συνίσταται σε αργολιθοδομή με ογκώδεις ορθογώνιους λίθους ασυνήθιστα μεγάλων διαστάσεων για την περιοχή του κάστρου, σχεδόν, όμως, ίδιων διαστάσεων μεταξύ τους, σε κανονικές οριζόντιες στρώσεις, θυμίζοντας, στην εξωτερική πλευρά, ισόδομο

σύστημα και έχει ελάχιστο κονίαμα στους αρμούς. Στην εσωτερική όψη του, ο πύργος είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή, με τη χρήση άφθονου ασβεστοκονιάματος. Ωστόσο, και εδώ λείπουν τα πλινθία. Τέλος, στα ανώτερα τμήματά του, έχει συμπληρωθεί, κατά την οθωμανοκρατία. Ο συγκεκριμένος πύργος, με την άγνωστη για τα μνημεία του κάστρου δόμηση, τη μορφή, που προσομοιάζει με αντίστοιχες ιταλικές κατασκευές του 11^{ου} – 12^{ου} αι., αλλά και με παρόμοιους πύργους από τα κάστρα των Ιωαννιτών ιπποτών, και σε συνδυασμό με την αναφορά της Άννας Κομνηνής για τη δεύτερη ακρόπολη του Βοημούνδου, θεωρήθηκε έργο του Νορμανδού πρίγκιπα και χρονολογήθηκε στον 11^ο αι. Βέβαια, κατά καιρούς έχουν προταθεί και άλλες χρονολογίες, από τον 6^ο αι. έως και το τέλος της βυζαντινής περιόδου, με διάφορα κάθε φορά επιχειρήματα. Ο δεύτερος πύργος αποκαλύφθηκε ακριβώς παράλληλος με τον παραπάνω, στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης. Διατηρείται σε επίπεδο θεμελίων αλλά το κυκλικό του σχήμα, η πανομοιότυπη δόμηση και η θέση του τον καθιστούν σύγχρονό του. Στον πρώτο ακέραιο κυκλικό πύργο, στη νότια και ανατολική πλευρά του, εφάπτονται και δύο τμήματα τείχους, διαφορετικού μήκους και ύψους, ίδιας, όμως, κατασκευής, επισκευασμένα, προκειμένου να χρησιμεύσουν ως εξωτερικοί τοίχοι του σαραγιού. Ωστόσο, η θέση τους και οι ομοιότητές τους με τον πύργο τα ανάγουν, με βεβαιότητα, στον 11^ο αι.

Αδιάρρηκτα συνδεδεμένα με τα λείψανα της βυζαντινής οχύρωσης εμφανίζονται και τα ποικίλα κτήρια της ακρόπολης, άλλα ακέραια και άλλα ερειπωμένα. Στην πλειονότητά τους, έχουν συντηρηθεί και επισκευαστεί. Σήμερα, στεγάζουν την Εφορεία Αρχαιοτήτων με τους εκθεσιακούς και άλλους χώρους εκδηλώσεων, όπως και το Μουσείο Αργυροτεχνίας. Στο σύνολό τους, ανήκουν στην περίοδο του Αλή πασά, τέλη 18^{ου} αι. - αρχές 19^{ου} αι. Ο φιλόδοξος κυβερνήτης των Ιωαννίνων, λίγα χρόνια αφότου ανέλαβε τη διοίκηση του πασαλικίου, επέλεξε τη ΝΑ ακρόπολη για να χτίσει το πολυτελές σαράι του. Στα τέλη του 18^{ου} αι., η

θέση διατηρούσε ακόμη τις διαστάσεις της βυζαντινής εποχής. Επρόκειτο, δηλαδή, για μία τειχισμένη ακρόπολη με ιδιωτικές οικίες. Μετά το 1795, οπότε και αρχίζουν οι εργασίες του βεζύρη, οι οικίες κατεδαφίζονται, ο χώρος ισοπεδώνεται, εξομαλύνεται, γίνεται πιο ευπρόσιτος και προεκτείνεται ΝΔ σε βάρος του οικισμού. Έτσι, η έκτασή του αυξάνει κατά έξι φορές. Στο κέντρο του Ιτς Καλέ, δέσποζε το μεγαλοπρεπές σαράι του Αλή, το οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά, το 1870, και μας είναι γνωστό μόνο από τις περιγραφές και τα σχέδια των περιηγητών. Στη θέση του, βρίσκεται, σήμερα, το τέως βασιλικό περίπτερο, όπου φιλοξενείται το Βυζαντινό Μουσείο και οι υπηρεσίες της Εφορείας Αρχαιοτήτων. Τα υπόλοιπα κτήρια, στο πρώτο υψομετρικό επίπεδο, εντάσσονται στο συγκρότημα του σαραγιού. Ανάμεσά τους δεσπόζει το Φετιχιέ τζαμί, ανακαινισμένο ριζικά από τον Αλή πασά για να λειτουργήσει ως οικογενειακό του τέμενος. Δίπλα του, σώζεται και ο τάφος με το ακέφαλο σώμα του βεζύρη. Τα κτήρια του δευτέρου υψομετρικού επιπέδου ανάγονται στην ίδια εποχή κα χρησίμευαν για τη διαμονή των στρατιωτών ή ως αποθηκευτικοί χώροι.

Κατά την πολιορκία του Αλή, τα περισσότερα οικοδομήματα καταστράφηκαν και, στη συνέχεια, η ακρόπολη εγκαταλείφθηκε. Μετά την απελευθέρωση, ο χώρος λεηλατήθηκε από τις λαθρανασκαφές για την ανακάλυψη των θησαυρών του πασά. Σημαντικές καταστροφές υπέστησαν τα μνημεία και κατά τη περίοδο της κατοχής και του εμφυλίου. Έκτοτε, η θέση πέρασε στη δικαιοδοσία του στρατού, που αλλοίωσε, σημαντικά, τη μορφή της για να παραδοθεί μόλις τη δεκαετία του 1970 στην Εφορεία Αρχαιοτήτων. Αμέσως, ξεκίνησαν οι ανασκαφές και οι εργασίες συντήρησης και ανάδειξης της ακρόπολης, που συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

Μετά τον περίβολο και τις ακροπόλεις, ακολουθεί ο οικισμός καθώς η οχύρωση περιέκλειε ολόκληρη τη βυζαντινή πόλη αλλά και την αρχαιότερη και ιστορικότερη συνοικία της αντίστοιχης οθωμανικής. Από τα πολυάριθμα και ποικίλα οικοδομήματα των

βυζαντινών Ιωαννίνων, το μοναδικό, που διασώθηκε και έφτασε ως τις μέρες μας, είναι ένα δημόσιο λουτρό. Αποκαλύφθηκε δυτικά της ΒΑ ακρόπολης, πλησίον στο Σουφαρί σαράι, και διατηρείται σε επίπεδο θεμελίων. Έχει σχήμα ορθογώνιο, σημαντικές διαστάσεις και τριμερή διάταξη. Ο πρώτος χώρος δυτικά, καλυμμένος με ισχυρότατο υδραυλικό κονίαμα, χρησίμευε ως δεξαμενή των υδάτων. Ο δεύτερος θεωρείται ως το κεντρικό τμήμα του κτηρίου, το υπόκαυστο δωμάτιο ή ζεστό ή εσώτατος οίκος, όπου υπάρχουν και οι βάσεις των πεσίσκων και ίχνη των τετράγωνων αγωγών στους τοίχους για την κυκλοφορία του θερμού αέρα. Τέλος, ο τρίτος χώρος λειτουργούσε ως το αποδυτήριο ή ο ψυχρός οίκος. Ένας ακόμη ορθογώνιος χώρος, εφαιπόμενος στη νότια πλευρά του υποκαύστου, με τετραγώνους αγωγούς στους τοίχους αλλά χωρίς υπόκαυστο, αποτελούσε το μέσο ή χλιαροψύχριον οίκο. Το κτήριο θεμελιώθηκε επάνω σε τοίχους της ελληνιστικής περιόδου. Η δόμησή του εμφανίζεται επιμελημένη και συνίσταται σε λίθους καλά λαξευμένους σε αρκετά κανονικές στρώσεις, με τακτικές σειρές πλίνθων στους αρμούς. Συμπερασματικά, το λουτρό ιδρύθηκε στο α' μισό του 13^{ου} αι., πιθανότατα από τον Μιχαήλ Α' Κομνηνό Δούκα, με κρατική μέριμνα, στο πλαίσιο της επέκτασης και γενικότερης ανανέωσης της πόλης. Συντηρούνταν από τον ιδρυτή του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου και λειτουργούσε ως αστικό λουτρό για το λαό της πόλης. Το οικοδόμημα θα πρέπει να εγκαταλείφθηκε μετά την έξωση των χριστιανών, στις αρχές του 17^{ου} αι. Στη συνέχεια, κατεδαφίστηκε και το υλικό του ξαναχρησιμοποιήθηκε καθώς δεν έχει σωθεί το παραμικρό από την ανωδομία του. Πιθανότατα, όταν ανηγέρθη το Σουφαρί σαράι, στις αρχές του 19^{ου} αι., το βυζαντινό λουτρό ισοπεδώθηκε και μπαζώθηκε οριστικά.

Σε αντίθεση με τη βυζαντινή φάση, η οθωμανική εκπροσωπείται από περισσότερα και καλύτερα διατηρημένα κτήρια, δημόσια και ιδιωτικά, διαφορετικών εποχών και χρήσεων. Λίγα μέτρα δυτικά της κεντρικής πύλης της ΒΑ ακρόπολης, εντοπίζεται η οθωμανική βιβλιοθήκη, ολοκληρωτικά αναστηλωμένη σήμε-

ρα, η οποία εμπεριείχε σπουδαία οθωμανικά και ελληνικά έγγραφα και συνδεόταν με τη λειτουργία του υπερκείμενου μεντρεσέ. Λίγα μέτρα βόρεια της, δεσπόζει το ογκώδες ορθογώνιο Σουφαρίσαράι ή σχολή ιππικού της περιόδου του Αλή πασά. Παράλληλα προς αυτό και νότια, βρίσκεται το οθωμανικό λουτρό ή χαμάμ. Η πρώτη του οικοδομική φάση ανάγεται στον 17^ο αι. και πιθανότατα αντικατέστησε το ερειπωμένο βυζαντινό λουτρό. Έτσι, ο χώρος συνεχίζει για αιώνες με την ίδια λειτουργία. Το τελευταίο κτήριο δημοσίου χαρακτήρα είναι η εβραϊκή συναγωγή. Χρονολογείται στο 1826, με βάση επιγραφή, και αντικατέστησε παλαιότερο οικοδόμημα, που ίσως έφτανε πίσω μέχρι τον 9^ο αι. Επιπλέον, στον οικισμό του κάστρου, διατηρούνται, σποραδικά, και κάποιες ιδιωτικές οικίες. Εξέχουσα θέση, ανάμεσά τους, κατέχει το ιδιαίτερος ερειπωμένο αρχοντικό του πασά Καλού, χρονολογούμενο στα τέλη του 18^{ου} αι. Αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο κτήριο της περιόδου αυτής, ένα από τα ελάχιστα πριν την καταστροφή του 1820 και ένα από τα σπάνια καστρόσπιτα. Παρά την πολύ κακή κατάσταση διατήρησής του, προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τη δομή των αρχοντικών της περιόδου της οθωμανοκρατίας. Τέλος, εξακολουθούν να υπάρχουν και ορισμένα νοικοκυρόσπιτα και λαϊκές οικίες, όλα των αρχών του 20^{ου} αι., τα περισσότερα ιδιαιτέρως εγκαταλελειμμένα και ερειπωμένα.

Θεμέλια πύργου στη ΝΑ ακρόπολη, απέναντι από τον πύργο του Βοημιούνδου. Οι δύο πύργοι ενώνονταν με τείχος και πύλη, η οποία, για λόγους ασφαλείας, έκλεινε μετά τη δύση του ηλίου, πιθανότατα.

Θεωρητική αποκατάσταση της μορφής της βυζαντινής πόλης

Ο συνδυασμός όλων των υπάρχοντων στοιχείων συμβάλει στη διαδοχική ανασύσταση της εικόνας της βυζαντινής πόλης. Ένα θέμα, που απασχόλησε όσους ασχολήθηκαν, κατά καιρούς, με το κάστρο των Ιωαννίνων, υπήρξε η απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο ο βυζαντινός περίβολος είχε την ίδια έκταση και ακολουθούσε την ίδια πορεία με τον αντίστοιχο οθωμανικό. Δυστυχώς, τα σποραδικά σωζόμενα βυζαντινά τμήματα έχουν υποστεί πολυάριθμες αλλοιώσεις χάνοντας, πλέον, το ρόλο τους και την αυτοτέλειά τους. Έτσι, η εξέλιξη της μορφής του βυζαντινού περιβόλου βασίζεται, εκτός από τα αρχαιολογικά δεδομένα και στην τοπογραφία, τις πηγές και τη γενικότερη εξέλιξη της οχυρωματικής. Ωστόσο, η εικόνα παραμένει σχεδόν θεωρητική για τη μεσοβυζαντινή περίοδο και εν μέρει θεωρητική για την υστεροβυζαντινή. Τα ελάχιστα, έως τώρα, στοιχεία δεν επιτρέπουν μία παρόμοια προσπάθεια και για τον αρχαίο οικισμό.

Η μεσοβυζαντινή περίοδος μπορεί να διαιρεθεί σε δύο φάσεις: η πρώτη από την ίδρυση των Ιωαννίνων έως την άφιξη του Νορμανδού πρίγκιπα Βοημούνδου και η δεύτερη από τα τέλη του 11^{ου} αι. έως το 1204. Ο αρχικός οικιστικός πυρήνας οργανώθηκε στο καταλληλότερο ΝΑ βραχώδες έδαφος. Αντίθετα, το οχυρότερο αλλά μικρότερης έκτασης ΒΑ θα διαμορφώθηκε σε ακρόπολη. Γνωρίζοντας ότι οι πόλεις της περιόδου οχυρώνονταν ισχυρά και, επειδή η διαδρομή ανάμεσα στον οικισμό και την ακρόπολη έπρεπε να προστατεύεται, φαντάζει πιθανό, χωρίς βέβαια να αποδεικνύεται, ότι ισχυρό τείχος συνέδεε ευθύς εξ' αρχής τα δύο βραχώδη υψώματα. Έως ενισχύονταν και με ενδιάμεσους πύργους ενώ μια πύλη και δύο πυλίδες θα επαρκούσαν για την εξασφάλιση της επικοινωνίας. Το ΒΑ έδαφος θα πλαισιωνόταν και από δεύτερο ανεξάρτητο περίβολο, που το περιέκλειε και το

απομόνωνε, αποκτώντας έτσι αμυντική αυτονομία ως ακρόπολη. Πιθανώς, κάποιες αμυντικές μηχανές επί των τειχών και επί των βράχων, για την περίπτωση επίθεσης από τη λίμνη, θωράκιζαν περαιτέρω την πόλη. Τέλος, και στο λαιμό της χερσονήσου δύναται να είχε ανασκαφεί τάφος ή κάποια άλλα αντερείσματα ως ένα πρώτο σημείο ανασχεσης του εχθρού. Τα ισχυρά τείχη θα επισκευάζονταν και θα συντηρούνταν τακτικά, όπως προκύπτει και από το γεγονός ότι δύο αιώνες αργότερα ο Βοημούνδος, απλώς, τα επιθεώρησε και δεν έκανε επισκευές.

Γενικά, με βάση το χωρίο της Άννας Κομνηνής και τα αρχαιολογικά δεδομένα, ερχόμενος ο Βοημούνδος στα Γιάννενα, επιθεώρησε τα τείχη και τη ΒΑ ακρόπολη και τα βρήκε σε καλή κατάσταση. Ίσως, έκανε επιφανειακές αλλαγές. Στη συνέχεια, διαμόρφωσε ως ακρόπολη το ΝΑ έξαρμα, όπως αποδεικνύεται από τους σωζόμενους γωνιακούς πύργους και τα τμήματα τείχους. Πιο συγκεκριμένα, ο Νορμανδός πρίγκιπας οχύρωσε την κορυφή του ΝΑ υψώματος, ίσως και μόνο τη δυτική και βόρεια πλευρά καθώς οι άλλες δύο είναι φυσικά οχυρές. Οι δυο πύργοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι μοναδικοί, τοποθετημένοι στην πρόσοψη και προστατεύοντας έκαστος μία από τις ευπρόσβλητες πλευρές, χωρίς να δύναται να αποκλειστεί και η πιθανότητα ύπαρξης άλλου πύργου στη ΝΔ γωνία. Το αρχικό τείχος, μεταξύ των δύο υψωμάτων, θα εξακολούθησε να υπάρχει λίγο πιο πίσω. Οι λόγοι δημιουργίας μίας ακόμη ακρόπολης προκύπτουν από το χωρίο της Αλεξιάδας. Έτσι, η αναφορά ότι ο Βοημούνδος εγκαταστάθηκε εντός, πιθανότατα στο εσωτερικό του κάστρου, οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα ότι θέλησε να οχυρώσει περαιτέρω το ευρισκόμενο στο ΝΑ έξαρμα κυβερνείο του και να προστατέψει καλύτερα τον εαυτό του και τους επιτελείς του σε έναν χώρο οργανωμένο από τον ίδιο και, κατά συνέπεια, πιο εύκολο να υπερασπιστεί. Η εικόνα των νορμανδικών έργων συμπληρώνεται με την τάφο, που ανέσκαψε κάπου στους γύρω λόφους, πίσω από την οποία εγκατέστησε τον στρατό του να αναμένει τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Μετά την αποχώρηση των Νορμανδών και

έως το τέλος της μεσοβυζαντινής εποχής, η πόλη θα γνωρίσει μία ειρηνική περίοδο, μία γενικότερη άνοδο και επέκταση εκτός των τειχών. Επομένως, τα οχυρωματικά έργα δε θα μεταβληθούν. Έτσι, τα Γιάννενα, από την ίδρυσή τους και καθόλη τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αποτελούν την πόλη των δύο ψωμάτων.

Με την έναρξη της ταραγμένης υστεροβυζαντινής περιόδου, η ήδη διευρυμένη, εκτός των τειχών, πόλη αναπτύσσεται περαιτέρω, και μάλιστα απότομα με την άφιξη των προσφύγων. Έτσι, η οχύρωση των δύο ψωμάτων προστατεύει πλέον μόνο τα κυβερνητικά κτήρια, τους άρχοντες και την αριστοκρατία. Αντίθετα, ο λαός και οι πρόσφυγες βρίσκονται εκτεθειμένοι στη φραγκική λαίλαπα, που πλησιάζει απειλητικά. Για το λόγο αυτό, ο Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός Δούκας αποφασίζει να τειχίσει, περιμετρικά, ολόκληρη τη χερσόνησο. Τα Γιάννενα γίνονται πάλι μία οχυρωμένη πόλη. Παράλληλα, δημιουργείται και η πανίσχυρη, γνωστή από τις πηγές, χώρα των Ιωαννίνων. Η μορφή του περιβόλου του 13^{ου} αι. αποκαλύπτεται από τα σωζόμενα τμήματά του και η πορεία του ταυτίζεται, σχεδόν, με την αντίστοιχη του οθωμανικού.

Συνολικά και αναφορικά με την πορεία των τειχών του 13^{ου} αι., στις τρεις πλευρές (βόρεια, νότια και ανατολική), οι δύο περίβολοι θα πρέπει να ταυτίζονταν απόλυτα, όπως φανερώνουν τα ενσωματωμένα βυζαντινά τμήματα. Αλλά, και στη δυτική πλευρά, το ενσωματωμένο, στην εσωτερική παρειά της, βυζαντινό τείχος αποδεικνύει ότι κρατήθηκαν οι προϋπάρχουσες ορίζουσες γραμμές με ελάχιστες, ίσως, μεταβολές και αποκλίσεις. Επομένως, οι πορείες του βυζαντινού και του οθωμανικού περιβόλου συμπίπτουν, στο μεγαλύτερο μέρος τους. Ως ένα επιπλέον στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί και η μαρτυρία του Εβλιά Τσελεμπί, ο οποίος περιγράφει το βυζαντινό κάστρο σε σχήμα πενταγωνικό, ανάλογο με το σημερινό, και περίμετρο 3000 βήματα, αριθμός στρογγυλοποιημένος, που πλησιάζει τη σύγχρονη περίμετρο.

Τα τείχη θα ήταν ψηλά, με πλάτος, που ποίκιλε από πλευρά σε πλευρά, ανάλογα με το πόσο ευπρόσβλητη θεωρούταν. Την εικόνα θα συμπλήρωναν ο περίδρομος, οι επάλξεις και οι πολε-

μικές μηχανές. Ίσως, στην ανατολική πλευρά, να μην υπήρχαν καθόλου οχυρωματικά έργα, σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Τσελεμπί και το συγκεκριμένο ρόλο να έπαιζαν οι βράχοι. Τέλος, τα καλάμια και τα έλη οχύρωναν, περαιτέρω, τις λιμναίες πλευρές. Πύργοι ενίσχυαν τον περίβολο. Με βάση τη θέση και τη μορφή των σωζόμενων βυζαντινών πύργων, αυτοί θα είχαν τοποθετηθεί ανά 40 – 50μ. Επομένως, 12 – 15 στη δυτική πλευρά και από 5 - 7 στη βόρεια και νότια, τετράγωνοι ή ορθογώνιοι, με κυκλικούς ή πολυγωνικούς πύργους στις γωνίες για καλύτερη εφαρμογή στο τείχος και εξασφάλιση των πλαγίων πυρών. Παράλληλα με τον περίβολο του 13^{ου} αι., θα διατηρήθηκε και το μεσοβυζαντινό τείχος, ανάμεσα στις δύο ακροπόλεις, με σκοπό να συνεχίσει να προστατεύει τις οικίες των αρχόντων και τα κυβερνητικά κτήρια από τυχόν εσωτερικές αναταραχές αλλά και να αποτελεί για τον πληθυσμό ένα ακόμη καταφύγιο, σε περίπτωση εισόδου του εχθρού στο εσωτερικό της πόλης. Ίσως, αυτό ακριβώς να εννοούσε ο Τσελεμπί όταν μιλούσε για διπλό τείχος. Τέλος, επάνω στα τείχη, σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική της εποχής, θα βρίσκονταν επιγραφές, σταυροί, κόγχες προσκυνήματος και μικρά εικονοστάσια. Ιδιαίτερη θέση θα κατείχε ο αρχάγγελος Μιχαήλ, πολιούχος των Ιωαννίνων και γνωστός από την παράδοση για τις θαυματουργές επεμβάσεις του υπέρ της πόλης.

Αναφορικά με τις πύλες, κάποια ελάχιστα στοιχεία παρέχουν οι πηγές (Χρονικό Μορέως, Ιωαννίνων, Τόκκων και Εβλιά Τσελεμπί). Ωστόσο, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τη θέση και τον αριθμό τους. Αν λάβουμε υπόψη ότι η πορεία του περιβόλου δεν μεταβλήθηκε σημαντικά ούτε και η τοπογραφία, τότε, ούτε και οι ανάγκες δεν θα άλλαξαν καταλυτικά. Έτσι, τόσο ο αριθμός, όσο και η θέση των πυλών, πιθανώς, θα ήταν ανάλογα με τις αντίστοιχες οθωμανικές. Η εικόνα του βυζαντινού περιβόλου ολοκληρώνεται με την ύπαρξη της τάφρου, η οποία επιβεβαιώνεται από το Χρονικό του Μορέως, τη μαρτυρία του Εβλιά Τσελεμπί και την τοπογραφία. Η πορεία της και το μήκος ακολουθούσαν τη δυτική πλευρά του περιβόλου. Ξεκινούσε από

τη Σκάλα και έφτανε ως τον Μώλο, στα σημεία όπου υψώνονται σήμερα προμαχώνες και το πλάτος της δεν δύναται να προσδιοριστεί. Στις απολήξεις της συναντούσε τη λίμνη. Επιπλέον, ελώδεις σχηματισμοί έκαναν ακόμη πιο δύσκολη την προσπέλασή της. Η βυζαντινή τάφος διατηρήθηκε καθόλη την περίοδο της οθωμανοκρατίας αν και είχε επιχωματωθεί τμηματικά, όπως αναφέρει ο Εβλιά Τσελεμπί, μέχρι να ανοιχθεί εκ νέου και να διαπλατυνθεί από τον Αλή πασά.

Η εικόνα του βυζαντινού κάστρου του 13^{ου} αι. ολοκληρώνεται με τις δύο ακροπόλεις. Η πρώτη, η ΝΑ, αποτέλεσε τον αρχικό οικιστικό πυρήνα της πόλης και πιθανώς συνδέθηκε με τείχος με το απέναντι ΒΑ ύψωμα. Το 1082, ο Βοημούνδος την τειχίζει ισχυρά και την διαμορφώνει σε ακρόπολη με αμυντική αυτονομία. Με τη συγκεκριμένη μορφή, θα συνεχίσει μέχρι τις αρχές του 13^{ου} αι., χωρίς καμία μεταβολή. Αλλά, και κατά την περίοδο των εργασιών από τον Μιχαήλ Α΄ Δούκα, το ΝΑ έξαρμα δεν θα υποστεί αλλαγές καθώς η ισχυρή οχύρωσή του, μετρώντας κάτι παραπάνω από έναν αιώνα πορείας, θα βρισκόταν σε εξαιρετική κατάσταση δεδομένης και της συνήθειας των Βυζαντινών να επισκευάζουν τακτικά και συστηματικά τα τείχη ώστε να τα διατηρούν πάντοτε έτοιμα. Η μόνη σημαντική αλλαγή έγκειται στη μεταφορά του διοικητικού κέντρου της πόλης στην απέναντι, πιο οχυρή, ΒΑ ακρόπολη. Ωστόσο, η σημασία της ΝΑ δεν περιορίζεται. Στο χώρο της, ιδρύεται ο λαμπρός και γνωστός από τις πηγές μητροπολιτικός ναός, αφιερωμένος στον πολιούχο αρχάγγελο Μιχαήλ, και άλλοι ναοί. Ανάμεσά τους, ο επίσης γνωστός από τις πηγές, αφιερωμένος στον Παντοκράτορα ναός, όπως και το μητροπολιτικό μέγαρο. Επιπλέον, αρκετές οικίες αρχόντων και ευγενών δεσπόζουν στη θέση. Γενικά, η ΝΑ ακρόπολη του 13^{ου} αι. μετατρέπεται από διοικητικό και πολιτικό σε θρησκευτικό κέντρο της πόλης και αργότερα ολόκληρου του Δεσποτάτου.

Το αντίστοιχο ΒΑ ύψωμα, με την ίδρυση της πόλης, οργάνωθηκε σε ακρόπολη με αμυντική αυτονομία. Η εικόνα της μεσοβυζαντινής ακρόπολης δεν θα διέφερε σημαντικά από την

αντίστοιχη της υστεροβυζαντινής αλλά και από αυτή, που απαντά σήμερα καθώς η οχύρωση περιορίζεται από τη μορφολογία του εδάφους. Έτσι, η βόρεια και το ήμισυ της ανατολικής πλευράς είναι φυσικά οχυρά. Το τείχος, στις υπόλοιπες πλευρές, θα ακολουθούσε τη διαμόρφωση του εδάφους ενισχυμένο, ίσως, με επάλξεις, πολεμικές μηχανές και έναν πύργο στη ΝΔ γωνία, όπου και ο σημερινός σωζόμενος βυζαντινός. Μία πύλη, στη νότια πλευρά, αντικρίζοντας το απέναντι ύψωμα, θα εξασφάλιζε την επικοινωνία. Πιθανώς, η έκτασή της να διευρύνθηκε κατά την επόμενη υστεροβυζαντινή περίοδο. Στα τέλη του 11^{ου} αι., ο Βοημούνδος ενίσχυσε, ενδεχομένως, τα τείχη επιφέροντας κάποιες μικρές αλλαγές και προσαρμόζοντάς τα στην οικεία, για εκείνον, πολεμική τακτική. Οποσδήποτε, δεν πραγματοποίησε καίριες επεμβάσεις, όπως προκύπτει και από το σχετικό χωρίο της Αλεξιάδας.

Με την παραπάνω μορφή, θα συνεχίσει η ΒΑ ακρόπολη καθόλη τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Ωστόσο, με το πέρασμα στην υστεροβυζαντινή, ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας την επανατείχισε, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα βυζαντινά τμήματα, και ίσως αύξησε την έκτασή της. Η μορφή των τειχών είναι γνωστή από τα αρχαιολογικά δεδομένα και η πορεία τους αντίστοιχη με τον μεταγενέστερο οθωμανικό περίβολο. Πλέον όμως, αποδεικνύεται, με βεβαιότητα, η ύπαρξη πύργου στη ΝΔ γωνία και μοναδικής πύλης στη νότια πλευρά, η οποία προστατευόταν και ενισχυόταν με δύο επιπλέον πύργους. Ωστόσο, η μεγάλη αλλαγή δεν πραγματοποιήθηκε στη μορφή αλλά στο ρόλο της ακρόπολης καθώς, στις αρχές του 13^{ου} αι., μεταφέρθηκε εκεί το κυβερνείο της πόλης και ανοικοδομήθηκε το ανάκτορο των δεσποτών, σύμφωνα με τα τοπικά χρονικά των Ιωαννίνων και των Τόκκων.

Επίλογος

Γενικά, η μελέτη ενός κάστρου αποτελεί μία πολύπλευρη και δύσκολη διαδικασία καθώς, σε έκαστο μνημείο, εξετάζεται, διαδοχικά, η τοπογραφία, η ιστορία, η αρχιτεκτονική και τα αρχαιολογικά δεδομένα. Παράλληλα, ένα οχυρωματικό έργο περιλαμβάνει και ποικίλα αρχιτεκτονικά στοιχεία: περίβολο, πύργους, πύλες, ακροπόλεις, κτήρια με διάφορες οικοδομικές φάσεις, κινητά ευρήματα και τον οικισμό, με την ιδιαίτερη δομή και εξέλιξή τους διαχρονικά. Το άθροισμα των στοιχείων, αφού εντοπιστούν, αποτυπωθούν, περιγραφούν, αναλυθούν, μελετηθούν διεξοδικά και συγκριθούν με άλλα σύγχρονά τους, πρέπει να συνδεθούν και να ενταχθούν στο σύνολο του κάστρου προκειμένου να διαφανεί ο ρόλος τους και να σκιαγραφηθεί η εξέλιξη της μορφής του μνημείου. Στην περίπτωση του κάστρου των Ιωαννίνων, η μελέτη του βυζαντινού περιβόλου και κατ' επέκταση της βυζαντινής πόλης, καθίσταται δυσχερής επειδή τα σωζόμενα τμήματα, όπως και τα ευρήματα και οι αναφορές στις πηγές, είναι περιορισμένα. Ωστόσο, η ανασύσταση της εικόνας του στάθηκε δυνατή, με τη βοήθεια της ιστορίας και της τοπογραφίας, μέσω των ελαχίστων σωζόμενων τμημάτων των οχυρωματικών έργων, της εξέλιξης της βυζαντινής οχυρωματικής, συγκρίσεων με άλλα κάστρα και συσχετίσεων με τον μεταγενέστερο οθωμανικό περίβολο. Βέβαια, σε αρκετά σημεία, η συγκεκριμένη εικόνα παραμένει καθαρά θεωρητική.

Συνολικά, το δικέφαλο κάστρο των Ιωαννίνων, προσωνυμία που του αποδίδεται λόγω της ύπαρξης των δύο παράλληλων ακροπόλεων του, θεωρείται ως το χαρακτηριστικότερο και σημαντικότερο μνημείο της πόλης περικλείοντας, μάλιστα, και ολόκληρο το βυζαντινό παρελθόν της. Χρονολογείται στο α' τέταρτο του 19^{ου} αι., όπως προκύπτει από πηγές και σχετικές επιγραφές, και κατασκευάστηκε την περίοδο διακυβέρνησης των Ιωαννίνων από τον Αλή πασά, υπό την άμεση εποπτεία του. Όμως, τόσο

περιμετρικά του περιβόλου, όσο και στις δύο ακροπόλεις, σώζονται και λείψανα της προϋπάρχουσας βυζαντινής οχύρωσης προσφέροντας μία ενδεικτική και ενδιαφέρουσα εικόνα και μια καταλυτική και αδιάψευστη μαρτυρία για τη βυζαντινή πόλη. Εν κατακλείδι, στο κάστρο των Ιωαννίνων συνδυάζονται, αρμονικά, τα βυζαντινά και τα οθωμανικά τμήματα διανθισμένα, ωστόσο, με σποραδικά λείψανα του αρχαίου οικισμού, λειτουργώντας, ουσιαστικά, ως ένα παλίμψηστο, όπου έχει αποτυπωθεί, διαδοχικά, η ιστορική διαδρομή της πόλης.

Υστεροβυζαντινός πύργος και βυζαντινή πύλη ΒΑ ακρόπολης

Βιβλιογραφία

- Αθηναγόρας, Μητροπολίτης Παραμυθίας και Πάργης, «Νέος Κουβαράς ήτοι χρονικά σημειώματα αναφερόμενα εις την πόλιν ιδία των Ιωαννίνων, εις μονάς αυτής και τας επαρχίας αυτής», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 Α' – Β' (1929), σ. 1 – 54.
- Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάδα*, εκδ. A. Reifferscheidii, Lipsiae 1884.
- Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, Αθήνα 1856.
- Αραβαντινός Π., *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, Εκδόσεις EHM, Ιωάννινα 1984.
- Βρανούσης Λ., *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Εκδόσεις και χειρόγραφα, Ιωάννινα 1962.
- Βρανούσης Λ., «Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων», *Χαριστήριον εις Α. Ορλάνδον*, τ. Δ', Αθήναι 1968, σ. 439 – 515.
- Γραβάνη Κ., «Ανάγλυφο αγγείο από τα Γιάννινα», *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σ. 535 – 550.
- Δάκαρης Σ., «Ιωάννινα, η νεώτερη Εύροια», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), σ. 537 – 554.
- Δάκαρης Σ., «Παρατηρήσεις στη μελέτη “Ιωάννινα η νεώτερη Εύροια”», *Ηπειρωτική Εστία* 2 (1953), σ. 1146 – 1149.
- Δημητριάδης Ε., *Το βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19^ο αι. Γιάννενα από την «πόλη – παζάρι» στην «πόλη – πρακτορείο». Ιστορική χωρολογική – πολεολογική – κτιριολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1993
- *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Πειραματική ενέργεια Archi – Med, A. Τρυποσκούφη – Α. Τσιτούρη (επιμέλεια)*, Αθήνα 2001.
- *Ήπειρος, 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, επιμέλεια Μ. Σακελλαρίου, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.
- Κανετάκης Γ., «Το κάστρο: Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1992, σ. 37 – 64.

- Κανετάκης Γ., *Το κάστρο: Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, Αθήνα 1994.
- Κατσίκης Α., «Η λίμνη των Ιωαννίνων. Μορφογένεση – Παλαιogeωγραφική εξέλιξη – Φυσική γεωγραφία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30 (1992), σ. 9 – 29.
- Κορδώσης Μ., «Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο χρονικό των Τόκκων: γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά», *Αφιέρωμα στον Ν. G. L Hammond*, Εταιρεία Μακεδονικών σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 251 – 260.
- Κορδώσης Μ., «Ο πάνω (και κάτω) γουλάς του κάστρου των Ιωαννίνων στην υστεροβυζαντινή περίοδο», *Ιστοριογεωγραφικά* 7 (2000), σ. 145 – 153.
- Κορδώσης Μ., *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, Αθήνα 2003.
- Κοσμάς Θεσπρωτός – Ψαλίδας Α., *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου. Εξ' ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπογραφικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ιδίου*, προλεγόμενα Α. Παπαχαρίσης, εκδόσεις ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964.
- Κουλίδας Κ., «Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Μέρος πρώτο», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1998), σ. 385 – 438.
- Κουλίδας Κ., «Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Μέρος δεύτερο», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1999), σ. 289 – 316.
- Κουλίδας Κ., «Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Μέρος τέταρτο», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (2002 – 3), σ. 197 – 243.
- Κουρματζής Γ., «Από την βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος} – 18^{ος} αι.) Σημειώσεις για τον προσδιορισμό της αστικής ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτική Εστία* 34 (1985), σ. 487 – 497.
- Κωνσταντίνος Δ., *Το κάστρο των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2000.
- Λαμπρίδης Ι., *Ηπειρωτικά μελετήματα Β', Ιωάννινα – Αλή πασάς – Κούρνετα και Τσαρκοβίστα – Κατσανοχώρια – Μαλακάσι – Ιερά σκηνώματα – Ποιόνι – Ζαγόρι – Σούλι*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Αθήνα 1971.
- Λαμπρίδης Ι., *Ηπειρωτικά αγαθοεργήματα*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Αθήνα 1971.
- Μάλαμας Λ., *Τουριστικά Γιάννινα. Λυρικός οδηγός. Η πόλη των θρύλων. Τα μουσεία της. Το κάστρο. Η λίμνη. Το νησί. Η Δωδώνη. Το σπήλαιο. Ο Βίκος*, Ιωάννινα 1978.

- Μάτσας Ι., «Η αρχαία ιερά συναγωγή των Ιωαννίνων», *Χρονικά του κεντρικού ισραηλτικού συμβουλίου της Ελλάδος*, τεύχος 3, Νοέμβριος 1977, σ. 3 – 5.
- Μικρό Χρονικό, *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Epirotica, v. 46, εκδ. Βόννης 1849.
- Μπέττης Σ., «Γιάννινα, Ίδρυση της πόλης, παραγωγή, σημασία και εξέλιξη του ονόματός της», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 32 (1977), σ. 127 – 170.
- Νικολαΐδης Κ., *Τα Γιάννινα. Το κάστρο – Η λίμνη – Το νησί*, Αθήνα – Γιάννινα 1991.
- Οικονομίδου Μ., Τουράτσογλου Γ., Τσούρτη Η., «Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων στην Ήπειρο», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα 27 – 31 Μαΐου 1990), Άρτα 1992, σ. 101 – 124.
- Ορλάνδος Α., «Εκ του βυζαντινού κάστρου των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* X 5 (1930), σ. 7 – 9.
- Παπαγεωργίου Κ., «Σύβοτα, Αχερουσία λίμνη, Γλυκός κόλπος (Ιστοριογεωγραφική μελέτη)», *Ηπειρωτική Εστία* 2 (1953), σ. 250 – 255.
- Παπαδοπούλου Β., *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.
- Παπαδοπούλου Β. – Καραμπερίδη Α. (επιμέλεια), *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, Υπουργείο Πολιτισμού, 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2008.
- Παπαδοπούλου Β. (επιμέλεια), *Μνημεία των Ιωαννίνων*, Υπουργείο Πολιτισμού, 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2009.
- Παπαδοπούλου Β. (επιμέλεια), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Υπουργείο Πολιτισμού, 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2009.
- Παπαδοπούλου Β. (επιμέλεια), *Ιωάννινα, από τη βυζαντινή καστροπολιτεία στην οθωμανική μεγαλούπολη*, Υπουργείο Πολιτισμού, 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2009.
- Παπαδοπούλου Β. (επιμέλεια), *Μνημεία των Ιωαννίνων*, Υπουργείο Πολιτισμού, 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2012, β' έκδοση.
- Παπασταύρος Α., *Ιωαννίνων εγκώμιον. Το παρελθόν που δεν χάθηκε*, Ιωάννινα 1998.
- Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, μετ. Σ. Κοκκίνου – Μαντά και Α. Τζαφερόπουλος, Αθήνα 1996.

- Πυρσινέλλας Β., «Η ίδρυσις των Ιωαννίνων και η ονομασία αυτών», *Ηπειρωτική Εστία* 8 (1959), σ. 89 – 96, 206 – 213, 282 – 290, 357 – 363, 455 – 459, 533 – 538, 669 – 677, 761 – 769, 854 – 860, 949 – 954.
- Σμύρης Γ., «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34 (2000), σ. 9 – 90.
- Σμύρης Γ., *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788 – 1822). Ιστορική – πολιτική – οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Εκδόσεις ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 2004.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Ένα πρόβλημα ιστορικής τοπογραφίας της μεσαιωνικής Ηπείρου: Ιωάννινα – Εύροια – Νέα Εύροια», *Σύμμικτα* 9 (1990), σ. 309 – 328.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Ο “Μέγας Οξερός” των Ιωαννίνων (αρχαιολογικές παρεκβολές για μεσαιωνικά μνημεία του)», *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Λάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σ. 347 – 363.
- Τσελεμπί Εβλιά, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, λογοτεχνική απόδοση Ν. Χειλαδάκης, Αθήνα 1991.
- Τσουρής Κ., «Η βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), σ. 133 – 157.
- Χαρίσης Β., «Γιάννενα. Ιχνογραφία του πρώτου βυζαντινού σχεδίου πόλεως», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1984), σ. 273 – 304.
- Χαρίσης Β., «Ο πύργος των «Αγίων Αναργύρων» και ο πύργος του «Δημοτικού μουσείου» στο κάστρο των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (2000 – 2001), σ. 5 – 48.
- Χαρίσης Β., *Ιωάννινα. Ίδρυση – Χωροταξικός ρόλος – Μορφή της πρωτοβυζαντινής πόλης*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2003.
- «Χρονικό Ιωαννίνων (Ιστορία Πρελούμπου και άλλων διαφόρων Δεσποτών των Ιωαννίνων, από της αλώσεως αυτών παρά των Σέρβων έως της παραδόσεως εις τους Τούρκους)», *Corpus scriptorum historiae byzantinae, Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, v. 46, εκδ. Βόννης 1849.
- *Το Χρονικό του Μορέως*, εκδ. Π. Καλονάρος, Αθήναι 1940.
- Hammond N. G. L., *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford 1967.
- Heinrich G., “Etymologie und Geschichte des Toponyms Ιωάννινα/

Γιάννινα”, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994) σ. 77 – 98.

- Hobhouse J. C., *A Journey through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, v. I, New York 1971.
- Holland H., *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the Years 1812 and 1813*, vol. I, London 1818.
- Hughes Th. S., *Voyage à Jannina en Albanie par la Sicile et la Grèce*, t. I, Paris 1821.
- Leake W. M., *Travels in northern Greece*, v. IV, Amsterdam 1967.
- Matanov Ch., “The Phenomenon Thomas Preljubović”, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Αρτα 27 – 31 Μαΐου 1990), Αρτα 1992, σ. 63 – 68.
- Nicol D., “Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epirus and Western Macedonia after the Fourth Crusade”, *XVe congrès international d’études byzantin*, Rapports I, Athens 1976.
- Nicol D., *Το δεσποτάτο της Ηπείρου 1267 - 1479*, Αθήνα 1991.
- Philippson A., *Die griechischen Landschaften, B. II, Der Nordwesten der griechischen Halbinsel*, Frankfurt 1950.
- Schiró G., *Το χρονικόν των Τόκκων. Τα Ιωάννινα κατά τας αρχάς του ΙΕ’ αιώνος*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1965.
- Soustal P., *Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus*, Wien 1975.
- Soustal P. – Coder J., “Nikopolis und Kephallenia”, *Tabula Imperii Byzantini* 3, Wien 1981.
- Stiernon L., “Les origines du despotat d’Epire. La date du couronnement de Theodore Doukas”, *Actes du XIIe congrès international d’études byzantines* (Ochride 10 – 16 Septembre 1961), t.II, Beograd 1964, σ. 197 – 202.
- Subotić G., «Δώρα και δωρεές του δεσπότη Θωμά και της βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Αρτα 27 – 31 Μαΐου 1990), Αρτα 1992, σ. 69 – 86.

Υστεροβυζαντινός πύργος, ΒΑ Ακρόπολη

Είσοδος Κάστρου Ιωαννίνων

Είσοδος Κάστρου Ιωαννίνων προς τη βυζαντινή πύλη

Φωτογραφίες κειμένου - φιλολογική επιμέλεια: Μαρία Βλάχου

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ Μ. ΔΟΥΒΑΛΗ - Π. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ & ΣΙΑ Ο.Ε.
28ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 41, ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΤΗΛ. 26510 20544, 27845, E-MAIL: dounap@yahoo.com

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023